

М. АСОМИДДИНОВА
КИЙИМ-КЕЧАК

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

М. АСОМИДДИНОВА

КИЙИМ-КЕЧАК НОМЛАРИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1981

Монографияда ҳозирги ўзбек тилининг профессионал лексик қатламларидан бири — кийим-кечак номлари этно-лингвистик планда қадимий ёзма манбаларга солиштирилган ҳолда таҳлил этилади. Шунингдек, унда ўзбек тили кийим-кечак номларининг лексик-семантик, грамматик хусусиятлари ёритилади.

Китоб тилшунос олимлар, аспирантлар, олий ўқув юртларининг филология факультетлари ўқитувчи ва студентларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
филология фанлари кандидати
Э. БЕГМАТОВ

Тақризчилар:
филология фанлари кандидатлари
Қ. КАРИМОВ, Ҳ. ҒУЛОМОВ

А 70103—1320
М 355(04)—81 126—80 4602000000

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1981 й.

СУЗ БОШИ

Ф. Энгельс меҳнат ва меҳнат тақсимотининг юзага келиши, шаклланиши ва ривож ҳақида шундай деган эди: «...Меҳнатнинг ўзи бўғиндан-бўғинга кўпроқ хилма-хил, кўпроқ мукаммал, кўпроқ ҳар тарафлама бўла боради. Овчилик ва чорвачиликнинг ёнига деҳқончилик, сўнгра йиғириш ва тўқиш, маъданлар ишлаш, кулчилик ҳунари, кемачилик иши қўшилди. Савдо ва ҳунарлар билан бир қаторда, ниҳоят, санъат ва фан майдонга келди...»¹

Ф. Энгельс қайд этган ижтимоий меҳнат турларининг юзага келиши ва ривожланиши уларнинг ўзига хос лексикаси майдонга келиши ва ўсиши учун асосий омил бўлди.

Аждодларимизнинг кўп асрлик ижодий меҳнати жараёнида бунёд топган бой маданий мерос — традицион лексик қатламларни тўплаш ва тартибга солиш, тилшуносликда ундан назарий ва амалий жиҳатдан фойдаланиш адабий тил нормаларини белгилашда ўзига хос аҳамият касб этади. Академик Ш. Шоабдурахмонов тилимиздаги лексик қатламларни тўплаб қолиш ва уни илмий жиҳатдан ўрганиш ниҳоятда зарурлиги ҳақида фикр юритиб, ёзади: «Агар яқин келажакда ўзбек традицион лексикаси тўлалиги билан қайд этиб олинмаса, барча масъулиятни ҳисобга олган ҳолда айтиш мумкинки, кекса авлод тугаб бориши билан тилнинг улар ҳофизасида сақланиб, бизгача етиб келган қимматли материалларининг бир қисми ҳамишаликка йўқолиши мумкин»².

¹ Энгельс Ф. Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли. Тошкент, 1953, 13—14-бетлар.

² Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962, 325-бет.

Ўзбек тилидаги касб-ҳунар лексикасини тўплашга биринчи бўлиб таниқли тилшунос олим С. Иброҳимов киришган. У турмушдан изи ўчиб бораётган, ҳали ҳеч ким томонидан ўрганилмаган касб-ҳунарга оид сўз-терминларни тўплаб лингвистик жиҳатдан таҳлил қилди ва уларнинг луғатини тузди³.

Касб-ҳунарга оид атамалар халқнинг ижтимоий, маданий ривожига билан бевосита алоқадор, асрлар мобайнида меҳнат жараёнида етиштирилган, тажрибада синалганлиги билан халқчил, ҳаётий, анъанавийлиги билан сўз бойлигининг бошқа қатламларидан ажралиб туради.

Ижтимоий муносабатларга тегишли атамалар авлоддан-авлодга анъана, одат тарзида оғзаки ўтиб, кейинги насллар уларга амал қилиб келган. Шу нуқтаи назардан С. Иброҳимовнинг «Касб-ҳунар лексикаси кишиларнинг меҳнат фаолияти жараёнида яратилади ва умумхалқ тилининг маълум қисмини ташкил этади»⁴, деган фикри гоёта ўринлидир.

Халқ ҳаёти, турмуши билан бевосита алоқадор соҳалар, яъни озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой, уй-рўзғор буюмларини ифодаловчи номлар бой ва ранг-баранг бўлиб, улар қўлланиш жиҳатдан актив лексик қатламлардан саналади. Қадимий қўлёзмаларда қайд этилган ва археологик қазилмаларда топилган, шунингдек, музей ва театрларда сақланаётган турли ижтимоий табақаларга хос миллий кийим-кечакларни ҳозирги коммунизм қурилиши даврида, яъни ўзбек халқининг маданий савияси беқийс даражада ўсган, дунёқараши ўзгарган бир замондаги янгича кийим-кечаклар билан қийслаб кўрилса, улар орасида улкан фарқ борлиги маълум бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, совет даврида социалистик миллатлар ўртасидаги ўзаро маданий муносабатларнинг кенг раванқ топиши, бир миллатга мансуб бўлган кийим-кечакларнинг бошқа миллатга ҳам урф бўлиши туфайли тилимиз бир қатор янги кийим-кечак номлари ҳисобига бойиб бормоқда.

³ Қаранг: Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. Тошкент, 1959.

⁴ Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка. Ташкент, 1961, с. 5.

Ўзбек тилидаги кийим-кечакка оид лексик қатламларнинг лингвистик табиатини ёритишга ҳаракат қилинган ушбу монографияга материал тўплашда қуйидаги манбаларга асосланилди:

1. Кийим-кечак тикувчи чевар ва усталар суҳбати⁵.
2. Музей, театр материаллари⁶.
3. Этнографияга оид баъзи манбалар⁷.
4. Бичиш-тикишга оид ҳунар мактаблари учун яратилган қўлланма ва китоблар⁸.
5. ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти луғат бўлими фонди.

⁵ Тошкент шаҳридаги 24 ва 41-модалар ательесида ишловчи Ғ. Муталов (марҳум), О. Тошхўжаев, И. Ҳайдаров, Т. Содиқова, С. Умарова, М. Комилбекова, Н. Отаметова сингари бичиқчи ва тикувчилар билан қилинган суҳбатлардан йиғилган материаллар.

⁶ А. Навоий номидаги Ўзбек Давлат Академик Катта театри ва М. Т. Ойбек номидаги Ўзбекистон ССР халқлари тарихи музейи ва Санъатшунослик музейи фондида сақланаётган кийим-кечаклар.

⁷ Сухарева О. А. Одежда населения Самарканда за 100 лет (ЎзССР ФА Археология институти архивида, № 145, 329); Сухарева О. А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. Труды ин-та этнографии АН СССР. Новая серия, т. XXI. М.—Л., 1954.

⁸ Полтава В. А. Бичиш-тикишни ўрган. Тошкент, 1959; Ишлаб чиқариш таълими берадиган ўрта умумий маълумот политехник меҳнат мактабларининг ўқув плани ва программалари. Тошкент, 1961.

КИРИШ

Марксизм-ленинизм классиклари кишиларнинг яшашлари учун зарур бўлган омиллардан бири «...тирикчилик воситалари: озиқ-овқат, кийим-бош, тураржой ва бунинг учун зарур бўлган қурулларни ишлаб чиқариш»¹дир, деган эдилар. Демак, кийим-бош инсоннинг ҳаётий зарурати натижасида келиб чиққан. Инсониятнинг моддий-маданияти тарихини ўрганувчи мутахассислар, айниқса, тарихчи ва этнографлар кийим-кечакларнинг келиб чиқиши хусусида аниқ бир фикрга келган эмаслар. Рус этнографи Н. П. Горбачева «Кийимнинг юзага келиши тўғрисидаги масалага доир» деб номланган бир мунозарали мақоласида кийим тушунчасига қандай таъриф бериш ҳақида фикр юритиб, Ғарбий Европа этнографларидан А. Левин-Дорж, Г. Кунов ва бошқа авторларнинг кийим тушунчаси ва унинг ибтидоси ҳақидаги қарашларига нисбатан танқидий мулоҳазалар баёнини берган².

Ғарбий Европа этнографлари кийимни кишилар уят (ахлоқ)ни сақлаш ва безак (эстетик) мақсадида ўйлаб топган деб ҳисоблаганларки, бу, бизнингча, бош сабаб эмас. Тўғри, инсон учун шарм-ҳаёни сақлаш, эстетик дид ҳам зарурий ҳолатлардан биридир. Лекин ҳаёт учун бу асосий масала эмас. Совет этнографлари кийим, асосан, ҳимояланиш (мудофаа), яъни ташқи таъсиротлардан (иссиқ, совуқ, турли хавф-хатарлар) сақланиш эҳтиёжидан келиб чиққан, деб ҳисоблайдилар.

¹ Энгельс Ф. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. Тошкент, 1967, 4-бет.

² Қаранг: Горбачева Н. П. К вопросу о происхождении одежды.— «Советская этнография», 1950, № 3, с. 9—15.

Кийим сўзининг таърифи билан шуғулланган рус этнографи Ю. Липперт «ҳақиқий кийим» деб тикилган либос (платье)ни тушунишини айтади³. Тадқиқотчилардан Анна Левин-Дорш, Г. Куновлар эса ибтидоий ёввойи одам белига боғлаган тасма ёки оёқ-қўлига тақилган ҳалқалар ҳам кенг маънода кийимга киради, деб ҳисоблайдилар. Ҳатто улар баданни бўяш (татуировка)ни, хом теридан тайёрланган ёпинчиқлар, белдан пастга тутиладиган чипта, ўсимлик япроғи, қуш патларидан тайёрланган тутқичларни ҳам «кийимнинг ибтидоси» деб ҳисоблайдилар⁴.

Баъзи этнограф олимлар кийим тикиладиган материал фақат газламадан ёки теридан бўлиши шарт, деган фикрни илгари сурадилару, аммо баданнинг айрим жойларини ёпиб турадиган ўсимлик япроқлари, толлари, чипталарни «кийим»нинг ибтидоси дейиш керакми-йўқми экани ҳақида қатъий бир фикр билдирмайдилар⁵.

Этнограф Н. П. Горбачева «кийим» сўзи кенг маънода ҳам, тор маънода ҳам қўлланаверади,— дейди ва тор маънодаги «кийим» тушунчасига киши эғнига ёпинадиган ва гавданинг юқорисига кийиладиган либосни киритади. Унинг фикрича, кишининг бутун баданини ёпиш учун хизмат қиладиган буюмларни «костюм» деб номлаш керак. Автор «кийим» термини маъносини торайтириш ва кийим тушунчасини чегаралаш учун пойабзал, қўлқоп ва безак буюмларини бу тушунчага киритмайди, кийим (костюм) тарихи устида сўз юритиб, пойабзал ва қўлқоплар кийимдан анча кейин пайдо бўлганлигини қайд этади⁶.

Олима безак ашёсини кийим тушунчасидан айиришда этнограф Л. Я. Штернбергнинг фикрига ҳам таянади. Л. Я. Штернберг ёзади: «Ибтидоий халқлар кишилиқ жамиятининг энг илк даврларида безак буюмлар яшаш учун тош, тиш, туёқ, суяк, одам сочи ва ҳайвон қили, жуни, бақачаноқ, темир, шиша, маржон, мунчоқ, марварид ва шу сингари баданга қаттиқ ботадиган

³ Липперт Ю. История культуры. Л., 1925, с. 87—90.

⁴ Левин-Дорш А., Кунов Г. Первобытная техника. М.—Л., 1922, с. 403—404.

⁵ Mützel H. Vom Zensenschurz zur Modetracht Berlin, 1925, с. 5. (Н. П. Горбачеванинг мазкур мақоласининг 11-бетдаги мулоҳазаларидан фойдаланилди).

⁶ Уша ерда.

нарсаларни ишлатганлар»⁷. Бундай қаттиқ буюмлар «этнографик безаклар яшаш учун ишлатилган, баданга қаттиқ ботмайдиган мулойим нарсалар — ўсимлик, чипта, тери кабилар кийим учун ишлатилган»⁸.

Н. П. Горбачеванинг талқинича, совут, жиба, чоройна кабилар кийим эмас, зарур бўлгандагина кийиладиган уруш қуроладидир. Ҳаётини эҳтиёжлар учун доимо кийиладиган кийимлар эса одамларни тасодифан юз берадиган хатарлардан эмас, балки табиий муҳитнинг доимий ёки даврий таъсиридан ҳимоя қилади⁹.

Н. П. Горбачеванинг бу фикрига тўла қўшилиб бўлмайди, чунки ҳаётда неча йиллаб ҳарбий хизматда бўлган кишиларнинг ҳарбий кийим-бош (военное обмундирование) деб номланган ва оддий ҳаётда одат бўлмаган уст-бошлари ёки ўтмишда бутун умрини ҳарбий хизматда, хонлар, амирлар, подшоҳлар саройида мудом қўриқчиликда ўтказган кишилар, ботирлар киядиган махсус ҳарбий уст-бошлар, шу жумладан совут, жиба, чоройналар подшоҳлар, маликалар, шахзодалар, бекларнинг расмий маросимларда тантана вақтларидагина киядиган безакли, ҳашамдор махсус кийимлари ҳам борки, улар кийим тушунчасига киритилгани учун ҳам *уст кийим*, *ички кийим*, *бош кийим*, *оёқ кийим* дейилишидан ташқари, *уруш кийими*, *ҳарбий кийим*, *ов кийими*, *иш кийими* каби алоҳида турларга ажратилган.

Бу ўринда Кавказ, Эрон, Афғон ва баъзи бошқа халқларнинг аёллари ёпинадиган *чодира*, ўзбек ва тожик аёллари ёпинадиган *паранжи*, бошга ўрайдиган *саллалар* ҳам кийим тушунчасига кирадими, деган ҳақли савол туғилади. Афтидан, бу буюмлар Н. П. Горбачеванинг диққат-эътиборидан четда қолган. Олиманинг сўзига амал қилинса, сўфи, қаландар ва дарвишлар кийиб юрадиган *кулоҳ*, *жанда*, *або* кабилар кийим тушунчасига кирмаслиги керак, чунки улар диний маросимларни ўташ билан боғланган, холос. Худди шунингдек, аслида диний урфдан келиб чиққан *саллани* баъзи халқларда ёки айрим этник гуруҳларда намоз ўқилмаган чоғларда ҳам доимо бошга ўраб юриш одат ту-

⁷ Штернберг Л. Я. Украшения. Энциклопедический словарь. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. 68. СПб, 1902, с. 638.

⁸ Горбачева Н. П. Ўша мақола, 13—14-бетлар.

⁹ Ўша мақола, 14-бет.

сига кирган. Демак, халқнинг ўшандай гуруҳларида салла ўраш безак учун эмас, балки кундалик ҳаётда бошга ўраб юриш урф-одат тусига кириб қолган, деб тушунмоқ лозим.

Булардан кўринадики, кийим тушунчасини белгилаш учун асосий омил қилиб, ёлғиз ҳимоя эҳтиёжинигина олиш етарли эмас. Агар шундай бўлмаганда аёлларнинг мурсаги, паранжиси, ўт ўчирувчиларнинг каскалари, болалар ошхўраги кийим саналмаган бўларди, негаки, аёллар паранжисиз ҳам яшайверади. *Жиба*, *каскалардан* эса тасодифан юз берадиган ҳолатлардагина фойдаланилади.

Бирор буюм (айрим этнографлар талқин қилганларидек) кийим ҳисобланиши учун майин нарсалардан ясалиши шарт бўлса, Ўрта Осиё халқлари илгари ёғочдан чопиб кийган ёғоч кавушлар ҳам кийим (оёқ кийими) бўла олмас эди, чунки у одамнинг этига қаттиқ ботади.

Н. П. Горбачева ўзи тўплаган маълумотларга асосланиб, кийим тушунчасига қуйидагича таъриф беради: «Кийим кишининг танаси ва бошини тўла ёки қисман беркитиб турувчи уст-бошдир. У юмшоқ, баданга қаттиқ ботмайдиган, тери ёки ўсимликнинг ишланган ёки ишланмаган материалдан тайёрланади. Унинг формаси кишининг тана тузилишига мувофиқ бўлади. Ўз вазифасига кўра кийим — одамнинг ўз танасини атроф муҳитнинг кўнгилсиз таъсиридан ҳимоя қилиш зарурияти натижасида келиб чиққан. Унинг бошқа нарсалардан принципаал фарқи шакл ва материалида эмас, балки доимо бирор ижтимоий фаолият билан боғлиқ ҳолда қўлланиш характеридадир»¹⁰.

Кийимнинг пайдо бўлиши ҳақида сўз борар экан, жамият ҳаётида кийим турларини юзага келтирган турли ижтимоий омилларни ҳам ҳисобга олишга тўғри келади. Ҳар қайси халқда, ҳар бир миллат яшаган жойнинг табиий шароитлари, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот олами билан боғлиқ бўлган ҳолда, турли мамлакат халқларининг ёнма-ён яшаши ўзаро моддий ва маданий алоқаларининг ўсиши натижасида кийимлар, уларнинг бичилиши ва ҳатто номлари бир-бирига ўтишини ҳам кўзда тутиш лозим.

¹⁰ Горбачева Н. П. Ўша мақола, 14-бет.

Кийимнинг юзага келиши ва турларининг кўпайишида, юқорида айтиб ўтилганидек, кишиларнинг яшаш тарзи, меҳнати ва иқлим шароитидан ташқари, уларнинг маданий ривожланиши, эстетик дидларининг ўсиши ҳам асосий омиллардандир¹¹.

Демак, кийим-кечакнинг вужудга келиш тарихи инсоният тарихи билан, инсоннинг меҳнат тарихи билан чамбарчас боғлиқдир.

Кийим инсоният тарихининг илк даврларида ташқи таъсирлардан муҳофаза қилиш воситаларидан бири бўлган бўлса, кейинчалик унинг вазифа доираси кенгайиб, бошқа хусусиятлар ҳам касб этди. Шундай қилиб, кийим инсонни ташқи таъсирлардан муҳофаза қилиш билан бирга, унинг ижтимоий тараққиёт факторлари мажмуини ўзида акс эттирувчи, инсон танасини у ёки бу даражада беркитиб, ўраб, безаб турувчи предметлар йиғиндисиدير. Кийим ижтимоий ҳодиса бўлиб, жамият тараққий этган сайин у ҳам тараққий этиб, ривожланиб боради.

КИЙИМ-КЕЧАК НОМЛАРИНИНГ ТЕМАТИК ГРУППАЛАРИ

Инсоннинг кийиниш эҳтиёжини ўтовчи буюмлар мажмуининг умумий номи ўзбек адабий тилида *кийим*, *кийим-кечак*, сўзлашув нутқида *энгил*, *энгил-бош* (энгилвош), *кийим-бош* (кийимвош), *уст-бош* (уствош) каби атамалар билан ифодаланади.

Ўзбек тилида кийим ва кийим-кечак сўзлари жамловчи ном маъносини, шунингдек тур маъносини ҳам англатаверади.

Кийим инсон танасининг қайси қисмига кийилишига, яъни тур маъносига кўра қуйидаги группаларга бўлинади.

1. **Бош кийим.** Умуман бошга кийиладиган ва ўраладиган кийим турлари. *Бош кийим* термини ўзбек адабий тилида русча *головной убор*нинг калькаси сифатида пайдо бўлган.

Ўзбек тилида бош кийим группасига кирувчи кийимлар икки қисмга ажралади: а) бошга кийиладиган кийимлар: *қалпоқ*, *дўппи*, (тақя, калапўш), *қулоқчин*, *бўрк*, *телпак*, *шапка*, *шляпа* ва ҳоказо; б) бошга ўраладиган кийимлар: *рўмол*, *пешонабоғ*, *лачак*, *дурра*, *дуррача*, *косинка*, *локки*, *ёғлиқ*/*ёвлик*.

2. **Уст(ки) кийим.** Оёқ кийимдан ташқари устан кийиладиган барча кийимларни англатади. Эски ўзбек тилида устки кийимлар *кисват*, *жома*, *либос*, *хулла*, *хилъат* каби номлар билан ифодаланган. Унинг хиллари эса *або*, *қабо*, *жанда*, *жубба* ва ҳоказо номлар билан юритилган. Ҳозирги замон ўзбек тилида устки кийим турлари *тўн*, *чопон*, *чакмон*, *пўстин*, *камзур*, *жилет* (жилетка), *пальто*, *костюм*, *костюм-юбка*, *плаш*, *шим*, *жемпир*, *макентош*, *шуба* ва бошқалар. Ёз кунлари ки-

¹¹ Қаранг: Сухарева О. А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. Труды ин-та этнографии АН СССР. Новая серия, т. XXI. М.—Л., 1954, с. 289.

йиладиган уст кийим — кўйлак фаслга қараб ич ва уст кийим вазифасини ўтайди.

3. **Ич(ки) кийим.** Хотин-қизлар киядиган *ич кийим, комбинация, блузка, блуза, лозим, рейтуза, ич кўйлак*; эркаклар киядиган тури *яхтак* (русча сорочка), *майка, кальсон, трусик*.

4. **Оёқ кийим** (пойабзал) — *этик, маҳси, кавуш, калиш, ботинка, шиппак, туфли* ва ҳоказо.

5. **Кийимларга ёрдамчи буюмлар**¹. Бу турга кирувчи буюмлар кийилмайди, балки бош ва уст кийим устидан ўралади, боғланади ёки тақилади. Чунончи, белга боғланадиган *белбоғ* ва унинг шевалардаги вариантлари: *чорси, қийиқ, қур, қарс* (белқарс), *лунги, пўта, ўрама белбоғ, қўшоқ* (қўш қийиқ); *қайиш, тасма, камар*; бош кийими устидан ўраладиган *салла/чалма/дастор*.

6. **Кийим қисмлари.** Ҳар қандай кийим, масалан, *чопон, кўйлак, дўппи* бир ёки бир неча бўлак матолардан тикилади. Бу бўлақлар ҳар қайси тур кийимда бир неча хил бўлиб, касб усталари уларни номлаш учун умумхалқ тилидаги сўзлардан фойдаланадилар. Масалан, *тўн, чопон, камзул* қисмлари қуйидаги номлар билан ифодаланади: *бўй* (олд бўй, орқа бўй), *елка, этак, енг, ёқа, олд, орқа, авра, астар, ўмиз, хиштак/ғиштак, чолғой, бачки, йирмоч/печак, жияк, чўнтак* (ён чўнтак, қўйин чўнтак, ўғри чўнтак), *кўкрак чўнтак* (соат чўнтак). Кийимларни бичиш-тикиш жараёнида ҳосил қилинадиган чок номлари: *чок, қавиқ* ва уларнинг турлари: *тўғри чок, ағдарма чок, ички кийим чоки, тўғри қавиқ, салқи қавиқ*; шунингдек, *тузма, изма, боғичлар* ҳам кийим қисмлари типига киради.

Кийимларнинг юқоридагича *бош кийим, уст* (уст-ки) *кийим, оёқ кийим* (пойабзал) каби юритилиши ўзбек адабий тилида норма кучига кирган. Сўзлашувда эса *бошга кийиладиган кийим, оёққа кийиладиган кийим* тарзида ҳам ифодаланади.

Кийим-кечак лексикасининг бойиш манбалари. Ҳар бир халқнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида юз берган янгиликлар, яратилган моддий неъматларни ифодаловчи сўзлар, биринчи навбатда, ўша халқ тилининг

ички имкониятларидан фойдаланиб тузилади ва улар ўша тил луғат фондини ташкил этади. Ўзбек халқининг кийиниш эҳтиёжини ўтовчи кийим-кечак номларининг асосий қисми туркий (ўзбекча) сўзлардан иборат.

Кийим-кечак номларини яратишдаги иккинчи манба четдан сўз олишдир. Ўзбек кийим-кечак номларининг аксарияти туркий (ўзбек) ва туркий бўлмаган арабча, форсча-тожикча, русча ва рус тили орқали Ғарбий Европа тилларидан ўтган сўз-терминлардир. Бундай сўзларнинг кўпчилиги ўзбек тилининг луғат таркибида халқ оммасининг ўз сўзи сифатида қўлланилади².

Умумтуркий номлар. Кийим-кечак номларининг маълум бир қисми турғун (барқарор) бўлиб, келиб чиқиш тарихига кўра жуда қадим замонларга бориб тақалади.

XI аср ва ундан олдинги даврларда, яъни аجدодларимиз ҳали айрим қабила ва уруғлар ҳолида яшаган даврдаги туркий қабила ва уруғ тилларида ҳам *тўн, ятак, кўйлак, чорик, кийим* (кадим, казим), *бўрк, енг, этак, ёқа, боғ, белбоғ, бурма* каби сўзлар мавжуд бўлган. Ана шундай номларни биз энг қадимги луғат қатлами деб юритамиз. XI асрда туркий қабила иттифоқлари уюшиб, халқ шаклига кирган қорахонийлар даврида маданият, касб-ҳунар, санъат ривож топган эди. Бу даврда кийиладиган кийимларнинг тур ва формалари кўпая бошлаган. Тилда буларни аташ учун янги номлар юзага келди. Лексика бойиди. Бунинг намуналарини биз XI аср ёзма ёдгорлиги «Девону луғотит турк» ва «Қутадғу билиг»да кўраимиз³.

Бу номлардан баъзилари, чунончи *артіғ, бўрунчүк, тэринчәк, јалма, јаптач, јағқу, кафтан* кабилар истеъмолдан тушган бўлса ҳам, аммо ҳозирги ўзбек тили кийим-кечак лексикасида тарихий қатламни ташкил этади.

Форсча-тожикча номлар. «Ҳеч қандай халқ ўз та-раққиёти йўлида бошқа халқлар билан алоқа қилмасдан, айрим ҳолда хўжаликни юритиши мумкин бўлма-

² Камолов Ф. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1957, 91-бет.

³ XI—XV асрларда қўлланилган туркий-ўзбек кийим-кечак номларидан айрим намуналар ушбу рисоланинг илова қисмида берилган.

¹ Кийимларга ёрдамчи буюмлар атамаси шартли равишда олинди.

ганидек, қандай бўлмасин бирорта халқнинг ажралган ҳолда тил ишлаб чиқариши мумкин эмасдир»⁴.

Ўзбек тили ўз тарихий тараққиёти давомида бир қанча тиллар билан муносабатда бўлган.

Тарихдан маълумки, ўзбекларнинг қадимги аجدодлари суғдлар билан ёнма-ён яшаши, турмуш тарзи ва касб-корида кўп жиҳатдан умумийлик бўлганидан, бир-бирларининг тилларига лексик ва морфологик элементлар ўтиб турган.

Форс-тожик тилларидан ўтган сўзлар узоқ даврлардан бери қўлланилиб келгани туфайли ўзбек тилига шундай сингиб кетганки, улар ҳатто асл ўзбек сўзлари каби туюлади. Чунончи: *абришим, андоза, астар, бар, баҳя, бағал, банд, дастор, доройи, жома, зарбофт, зардўз, зарварақ, зеҳ, камар, камарбанд, кавуш, кимхоб, кисса, кулоҳ, пойжома, тақия, фўта, чок, чорси* сингари атамалар ҳар иккала тилда ҳам баб-баравар ишлатилаверади.

Араб тилидан ўтган номлар. Араб тилидан кирган кийим-кечак номлари ўзбек тилида тутган мавқеига кўра икки қисмга ажралади: а) эски ўзбек тилига хос, ҳозирда фақат саҳна кийимига айланган, тарихий воқеликни ёритган бадий, тарихий ёзма адабиётлардагина учрайдиган номлар: *або, қабо, қинаъ, далқ, жубба, хилъат, декла//докла//деклай//даклай, ридо, хирқа, алоқа, амома, бурқа* ва бошқалар; б) эски ўзбек тилида ҳам учровчи ва ҳозирги ўзбек тилида кенг қўлланувчи номлар: *жубба, астар, мамуғ//мamuқ, либос, лозим//лозима, бахмал//махмал, садаф, ҳошия* кабилар.

Русча-интернационал номлар. Ўзбек тилидаги кийим-кечак номларини ифодаловчи терминларнинг бир қисмини русча-интернационал сўзлар ташкил этади. XIX асрнинг 60-йилларида Ўрта Осиё Россияга қўшиб олингандан сўнг ўзбекларнинг рус халқи билан ижтимоий ва маданий алоқаси ривож топади. Бу алоқа Улуф Октябрь революциясидан кейин янада кучайди. Миллатларнинг ўзаро яқинлашуви миллий тилларда умумлексик фонднинг юзага келишида намоён бўлди. Миллий тиллар лексик таркибининг ажралмас қисми бўл-

ган совет-интернационал сўзлар миқдори ўзбек тилида ҳам ошиб бормоқда.

Рус тили ва у орқали кирган кийим-кечак лексикасига оид совет-интернационал сўзлар ўзбек тилида актив қўлланади.

1. Ўзгаришсиз, ўзича қабул қилинган сўзлар: а) кийим номлари: *кальсоны (фр.) (калсон), костюм (фр.), шинель (фр.), галифе (фр.), пиджама (ингл.), телогрейка (р.), кофта (пол.), майка (фр.), куртка (л.), сорочка (р.), юбка (фр.), макинтош (шотл.)*; б) кийим қисмлари номи: *петля (р.), складка (р.), витачка (р.), гульфик (р.), манжет (фр.), шлице (нем.), кокетка (р.), кант (н.)*; в) ёрдамчи буюм номлари: *галстук (н.), ремень (р.), плаш (р.)*.

2. Калькалаштирилган номлар. Яктакча (распашонка), *чўмилиш костюми* (купальный костюм), *мактаб формаси* (школьная форма), *кўкракбурма* (кокетка), *туташ ёқа костюм* (однобортный костюм), *қайчи ёқа костюм* (двухбортный костюм), *елкабоғ* (бретелька), *қийиқ* (клин), *торайтмачоқ* (витачка), *букма* (складка).

Бу номларнинг кўпчилиги неологизмлар ҳисобланган. Аммо вақт ўтиши ва бу кийимлар ўзбеклар киядиган замонавий кийимларга айланиб кетганидан улар билан бирга келиб кирган номлар ҳам тилимиздан мустаҳкам ўрин олиб қолди. Бироқ *комбинация, берет(ка), китель, сандалетка, сарафан, манжет* кабилар ҳали сериестечол эмас.

⁴ Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг асарлари (тўплами). 1-китоб. Тошкент, 1949, 29-бет.

КИЙИМ-КЕЧАК НОМЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзбек тили ўзининг тузилиши, луғат таркиби ва грамматик қурилиши жиҳатидан туркий тил система-сидаги тиллар билан бирлашадиган, шу билан бирга, у тиллардан ажраладиган ўзига хос хусусиятларга эга.

Кийим-кечак лексикаси тарихий-синхроник белгиларига кўра қуйидаги группаларга бўлинади.

1. Турғун (барқарор)¹, яъни тарихий-традицион номлар.

2. Эскирган (архаик), яъни тарихий номлар.

3. Янги номлар.

Тарихий-традицион номлар. Бу туркумга барқарор, яъни ўтмиш даврлардан шу кунга қадар айрим номинатив ифодаси сақланган, қисман фонетик ўзгаришларга учраган, аммо лексик маъноси айнан сақланган, ўзбек халқининг тарихи, моддий-маданий турмуши билан маҳкам боғланган номлар киради.

Қуйида кийим, либос, лозим, тўн, чопон, чакмон, пўстин, камзул, кўйлак, қалпоқ, қулоқчин, бўрк, дўппи, рўмол, енг, ёқа, этак, қавиқ, чок, тугма, изма, чалма, салла, дастор ва шу каби номларнинг маъно тараққиёти, этимологияси ва лексик-семантик хусусиятлари таҳлил этилади.

Кийим, либос, тўн. Кийим сўзи маъносининг тарихий ривожини ўрганиш шуни кўрсатадики, бу ном ҳозирги маънода, аммо бошқача фонетик шаклларда Ўрхун-енисей ёзма ёдгорликларидан бошлаб XIII—XIV асрларгача *кәдīm//кәзім, кәдгу//кәзгу* тарзида умуман устга кийиладиган либос маъносида ва турли маъно

¹ Турғун (барқарор) термини даврга нисбатан нисбий характердадир.

позикликларида учрайди. Мисоллар: *ынчын ынантым аш төн кәдīm орын тўшак ат жаңа канлы көлу ардіні-жангү* (таом ва кийим, либос, қулай турар жой ҳамда от, фил, арава ва юк ҳайвонлари учун) (Малов, 21); *көзгү* — кийиладиган ҳар бир нарса (ДЛТ, I, 405); айурсан кәдим тон шароб ош керак (Маҳмудов, 63); айақ, чанақ кәзім тонларни Ширин терди (Фазылов, I, 575); *кідүк* — пардан қилинган бош кийим (ДЛТ, I, 371); *кизүк* — ёмғирда кийиладиган ёпинчиқ (ДЛТ, I, 371); *кәјүк* — намот ва кигиздан қилинган ёмғир ёпинчиги (ДЛТ, III, 182).

XII—XIII аср ёзма ёдгорлиги «Тафсир»да *кәз, кәзар* (р. одевать) феъл формалари билан бирга *кій ұзғидан кйук, кйур, кәј* феъл ўзагидан *кәјіб, кәјмак* формалари мавжудлиги аниқланган (144, 178).

Эски ўзбек тилида *кәдīm//кәзім* вариантынинг *кайим, кийим* талаффузига ўтиши проф. С. Е. Малов томонидан тўғри аниқланган². Алишер Навоий асарлари тилида (XV аср) *кәдīm/кәзім* шакллари учрамайди. Навоий ўз асарларида бу номнинг ўзагини *кий, кийим* номини *кийгулук, масдар* формасини *киймак* тарзида ишлатган: *Эр кишига зебу зийнат ҳикмату донишдур. Яхши киймак бирла хотунларға оройишдур* (А. Навоий, М. Қ. 68).

XIX—XX аср тилида кийим-кечак учун *кийим, кийим-кечак, уст-бош, энгил, энгил-бош, бош-оёқ кийим, жома, кисват* сўзлари қўлланила бошланган.

Тур тушунчасини ифодаловчи кийим номларини ясашда *-лик* ва сўз ўзгартувчи эгалик (-и) аффиксининг роли катта. *-лик* аффикси отдан англашилган предмет белгисини билдириб, кийим сўзи билан синтактик алоқага киришиб, хослик, оидлик маъноларини англатади: *ёзлик кийим, кўчалик кийим* каби. Шу билан бирга, от аниқловчи сўз бирикмада кўпинча *-лик* аффикси тушиб қолса ҳам эгалик аффикси (-и) кийим ёки либос сўзига қўшилиб хослик, оидлик англатиб келаверади: *иш кийими* (и), [тож. коржом], *уй кийим* (и), *байрам кийим* (и), *кўча кийим* (и), *никоҳ кийим* (и), *ҳарбий кийим* (и), *аза кийим* (и).

² Малов С. Е. Навои в истории тюркских литературных языков. «Известия АН СССР». Отд. литературы и языка. М., 1947, с. 480.

Либос арабча (кўплиги либосот) сўзидан олинган бўлиб, адабий тилнинг юқори услубига хосдир. Уст-бош, энгил маъносида *либос* сўзи *кийим* сўзига синоним бўла олади. *Кийим* сўзи умумхалқ тили лексикасида кенг тарқалган нейтрал сўз бўлиб, адабий ва сўзлашув тилида ҳам қўлланаверади. *Либос* сўзи эса кўпроқ ёзма бадий нутққа хосдир. *Либос* туркий тилга оид энг қадимий ёзма ёдгорликларда учрамайди. Бу сўз XII аср ёзма ёдгорлиги ҳисобланмиш «Ҳибатул-ҳақойиқ»да мавжуд: *Танаббур либасын кэйип аз салин* (Маҳмудов. 66).

Сайфи Саройнинг «Гулистони бит турк» асарида *либос* сўзи уст *кийим* маъносида ишлатилган: *Нечэ ким далқ эрур ориф либосы, муборакдур, халойиққа дуоси* (Фазылов. I, 317).

XV асрга келиб *кийим* сўзи ўрнида услубий мақсадларда *либос* сўзи адабий асарларда кенг кўламда қўллана бошлаган. *Уқ игнасида тикай либосин, ханжар сўйидин эзай ҳиносин* (Навоий. 122). Яна: *Турфа ойедур узоринг, кўк анга мовий либос, Анжум онинг танга-танга босма қилгон зарҳали* (Навоий. F. C. 421). *Десанг, таоминг зоеъ бўлмағай едур, Тиласанг, либосинг эскирмай, кийдур*. (Навоий. M. Қ. 51).

Либос сўзи Навоий асарларида аниқловчи сўз билан бирикиб, маъно доираси кенгайиб, ўхшатиш йўли билан турлича маъно нозикликларини касб этган. Чунончи: *зебо либос* — чиройли, ярашимли либос: *Узингни зебо либоси хаёлидан қайтар, либос зеболигин истасанг бир яланғоч либосин биткар* (Навоий. M. Қ. 238).

Навоийдан кейинги давр адабий тилида ҳам *либос* сўзи юқоридаги каби маъно нозикликларини ифода тайди. Чунончи, *куёв либос, тўй либос, ҳажр либос. ...Ҳосили сўз буки, хон қиз олсун, Эғнидин ҳажр либосин солсун* (Шайбонийнома. 120).

Либос сўзи иштирокида ясалган китобий услубга хос бирикмалар маъноси шундай: *либоси зийнати* — зийнатланган либос; *либоси низоми* — ҳарбий кийим; *либоси расмий* — форма кийими; *либосдўз* — либос тикувчи; *куёв либос* — никоҳ тўйида куёвга кийдирила диган янги либос. *Кўп ўтмай куёв либосини кий-*

дирмоқ учун уни ичкарига таклиф қилдилар (С. Абдулла. M. M. 95).

Сарпо³ (форсча-тожикча *сар* — бош, *пой* — оёқ) — бошдан-оёққача кийиладиган янги кийим-кечаклар мажмуи. Китобий услубга хос *сарпо*//*сарупо*; сўзлашув тилида *сарпа, сарпа-суруқ* байрамларда, тўйларда кийиш учун тиктирилган янги уст-бошларга айтилади. Чунончи, *келин сарпоси, куёв сарпоси* каби.

Қадимда жангда, кураш ва ҳарбий машқларда ғолиб чиққанларга инъом этилган янги либослар ҳам *сарпо* дейилган: *Яҳё Нухонийға ўн бош лаклик ер сарворидин важҳиға бериб, сарупо кийдуруб, рухсат берилди* (Бобирнома. 448).

Тўн сўзининг этимологияси маълум эмас. Қадимий манбаларда *ёпинмоқ, бурканмоқ, қопланмоқ* маъносини англатувчи *тўнанди* феъл формаси учрайди: *Қурымш йўғачлар тўнанди яшил* (Ҳожиб. 12). Бу сўз *тўнанмоқ* феълидан. Кийим номига, отга кўчган бўлиши эҳтимол.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, қадимий ёзма манбалар тилида *тўн* сўзи умуман *уст кийим, чопон, чакмон, пўстин* маъноларини англатган. Чунончи, VI—VIII асрларга оид Култегин ёдномасида *чопон* маъносини ифодалаган қуйидаги жумла бор. *ичра ашсыз, ташра tonsiz жабыз жаблак будунта ўзай олуртым* (Маълов. 31).

XV асрлардан эътиборан *тўн* сўзи ва унинг арабча, форсча-тожикча стилистик синоним вариантлари адабиётларда кўплаб қўллана бошланган.

Рикоби нақш кимсонлиғ саросар,
Тўнида ортиқ, ондин зебу зевар

(Навоий. M. Қ., 14);

Танбалнинг иниси Халил ва жамъики, бандда эдилар, банддин чиқариб хилъатлар кийдуриб, рухсат берилди (Бобирнома. 131). Классик шоирлар тилида арабча, форсча *кисват* (ф.-т.), *далқ* (а.), *хирқа* (а.), *хилъат* (а.), *дебо* (ф.), *қумош* (а.) каби ўнлаб номлар

³ Л. Будагов *сарпо* — янги бош-оёқ кийим, фахрий кийим, рус тилидаги сарафан ҳам *сарпо* сўзидан юзага келган, дейди (Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. I. СПб. 1871, с. 623). Аммо бошқа манбаларда бу фикр учрамайди. Бизнингча, *сарпонинг* русча сарафанга алоқаси йўқ.

учрайдики, булар турлича матодан, ҳар хил формада тикилган тўнлар — уст кийимлардир.

Демак, қадимий туркий сўз — *тўн* умуман кийим ва кийим турлари (устки, ички кийим)ни ифодалаб, кенг маънода қўлланган. Давр ўтиши ва моддий маданиятнинг юксалиши билан кийим турлари кўпайди, кўплаб уст кийим формаларини ифодаловчи *камзул*, *чакмон*, *костюм*, *пальто*, *плаш*, *макентош* каби ўнлаб номлар ўзбек тили луғат таркибига сингиб кетди. Натижада *тўн* сўзининг маъно доираси анча торайиб, ҳозирда беқасам, банорасдан тикилган авра-астарли, эркаклар киядиган устки миллий кийим турини ифодалайдиган бўлиб қолди.

Чопон. Бу сўз туркий халқларнинг асосий устки кийими ҳисобланадиган *пахталиқ* *тўн*нинг синонимидир. *Тўн* кенг маънода чунончи, *авра тўн*, *авра-астар тўн*, *пахталиқ тўн*ни ифодаласа, аммо *чопон* аксар *пахталиқ тўн* маъносида юритилади. Қадимий туркий ёзма манбаларда бу сўз учрамайди.

Жун матодан тикилган чопон типдаги устки кийим XI аср тилида *чүкряк* ва *јалма* сўзлари билан ифодаланган: *қул чүкрякләнди — қул жун чопонга эга бўлди* (ДЛТ, III, 321).

XII аср ёзма ёдгорлиги «Муқаддуматул-адаб»да *мо-муқлуқ тўн* (Поппее. 248) сўз бирикмаси билан берилган.

XV асрдан эътиборан *тўн* билан бир қаторда *чопон* сўзи ҳам учрай бошлайди. ...*Хўб йиртиқ тўн била ҳам хўб, гул ямоғлиқ чопони била маҳбуб* (Навой. М. Қ. 69), *Эрур чаманда юзунгнинг гадойи оқгулким, Кўринди борча момуғлиғ чопони узра момуғ* (Н. Л. 682).

Айрим муаллифларнинг фикрича, *чопон* сўзи форс-тожикча *шабан*/*чўбон* (пастух) сўзидан ривож топган бўлиб, туркий тилларга, ундан рус тилига ўтган⁴.

Юқоридаги фикрлардан шундай хулосага келиш мумкинки, қадимда *тўн* (*момиқ тўн*) атамасига кейинроқ форс-тожик тилидан *чапон*/*чопон* сўзи лексик вариант бўлиб қўшилган. Дастлаб, у халқ тилида, кейин бадий адабиётда кенгроқ қўлланган. Фикримизнинг

далили сифатида ҳозирги замон туркий тиллардан ўғуз группасига кирувчи туркман, озарбайжон тиллари ва Хоразм шеvasида *чопон* ўрнида *тўн*/*дўн* сўзининг қўлланилишини келтириш мумкин. Ўзбек халқ тили ва шеърий нутқда *пахтали* сўзи лексикализациялашган ҳолда *чопон* маъносини ифодалайди. «*Қизни ерга қўйиб, ўпди тўйиб-тўйиб, Невараси каби эркалайди чол. Кейин пахталигини тугмалаб қўйиб, Бўтам — деди, бўтам кўрсанг териб ол*» (Шунқор. Териб ол). *Чопон* айрим ўзбек шеваларида қуйидаги вариантларда учрайди: Фарғона водийсида яшовчи қурамалар шеvasида *чўкит*, Самарқанд, Шаҳрисабз, Китоб, Қарши шаҳарлари ва Нурота районида *чопон*, *тўн*, *гуппи*, *гуппи тўн*, *гуппи чопон*. Мисоллар: *Залнинг охирги бурчакларидан бирида ўтирган ўрта бўйли, чўққи соқол, гуппи тўннинг остидан қайрилма ёқа камзул кийган кекса бир муаллим сўз олди* (А. Қаҳҳор. Сароб); *Қовоқ девона деганингиз кун иссиқлигига қарши ўчакишгандек, эгнига пахтасидан бошқаси тўзиб кетган гуппи чопон кийган ўз замонасининг машҳур бир девонаси эди* (А. Қодирий. Ўтган кунлар).

Чопон қўшма сўз таркибида ҳар хил маъноларда ишлатилади. Масалан: *чопонбозор* — бозорнинг чопон сотиладиган жойи: *Кеч билан бозорни олиб, сомон сотиб қайтган туячининг туясига иккита-иккита мингашиб, чопонбозорга қараб йўл солдик* (Ғ. Ғулом. Шум бола). *Эски чопон* (қўсқи чопон): 1) эскирган, йиртиқ чопоннинг ўзи, Тошкент шеvasида *чопон-чапқит* деб ҳам юритилади; 2) чопони эскирган одам; 3) кўчма маънода — фақир киши, камбағал маъносида. *Навбат нариги чорпоёда ўтирган эски чопон созандаларга келгач, чолғу асбобларни ясовчи моҳир уста ва хонанда уста Боймат қўлига дутор олиб созлади* (С. Абдулла. Мавлоно Муқимий); 4) эски чопон (кўчма маънода) — пўчоғи қора-сарик тусдаги қовун тури; 5) форсча-тожикча -*фуруш* аффикси қўшилиб чопон сотиш билан шуғулланувчи шахс номини ясайди; *чопонфуруш*: 6) от ясовчи -чи ёки -*дўз* аффиксини олиб, касб номини ясайди. *Қўшнимиз Мирсаид кулолнинг ўғли Мирзараҳим уйланганида Маҳкам чопончиникига бориб, қизини кўриб келибмиз, — деди Холниса хола* (Мирмуҳсин. Чиниқиш); 7) қора чопон — лақаб... *бу кунги қора чопон ва қипчоқ низоларини*

⁴ Қаранг: Қазақ тілінің тарихы туралы зерттеулер. Алматы, 1965, с. 84.

сизга бир тимсол ўрнида кўрсатайин: ўйлаб кўрилсин, бу низоладан бизга қанчалик фойда ва қипчоқ оғай-ниларимизга нима манфаат ҳосил бўлмоқда? (А. Қодирий. Ўтган кунлар). Қизил чопон — Ўзбекистонда биринчи беш йиллик даврида Фарғона ва Андижон областларидан Тошкент областининг қўриқ ерларини очиш, пахтачилик тажрибаларини ёйиш мақсадида келган деҳқонларга берилган лақаб (улар эгиларига қизил тусли чопон кийиб юрганлар).

Чакмон. Бу сўз асосан XV аср ва ундан сўнгги ёзма адабиётда учрайди: *Мулло Фарруҳ ва Ҳофиз бошлиқ билла келганларга чакмонлар кийдирилди* (Бобирнома. 244). Чакмон туркий сўз бўлиб, *чак/чек* — *чекмоқ* феълидан *-мон* аффикс⁵и қўшиб ясалган.

Кўчманчи туркий-тожик қабиаларда жундан чекиб, босиш, жун ипдан чекиб мато тўқиш қадимдан касбдир. «Таджикско-русский словарь» (1954)да қуйидагилар ёзилган: *Чакмон* — туя ёки қўй жунидан хонаки усулда тўқилган қўпол мато ва шу матодан тикилган кийим: *чакмони босма* (436-бет). Бундан англашилишича, *чакмон* деб аслида тўқиманинг ўзига айтилган, кейинчалик у метонимия йўли билан кийим маъносига ишлатилган.

Бу ном туркий тилларда турли фонетик вариантларда учрайди: қозоқ, қирғиз тилида *шекпен*, туркман тилида *чакмен*, усмонли турк тилида *чакмон* кийимнинг уч турини ифодалайди: а) уст кийим; б) ёмғирлик (дождевой); в) кенг чолвор (Магазаник. 114).

В. В. Радлов луғатида қайд этилишича, ўзбек қабиаларидан юз қабиласининг бир қисми «Оқ чакмон» номи билан юритилган: *Ақ чакман* — 1) белое сукно, 2) часть узбекского племени Юзь (Радлов. I, 94). Л. Будагов луғатида бу сўз туркий тилларнинг ҳаммасига ҳослиги, туя жунини ипидан тўқилган матодан тикилган эркаклар уст кийим турини англатиши ёзилган (I, 469). «Девону луғотит турк»да *чайдам* сўзи бор. Бу ном уйга солинадиган ва ёмғирда ёпинчиқ қилинадиган бир турли енгил кигизни билдирган (ДЛТ. Инд., 319). *Чайдам* сўзи *чакмон* маъносига айрим ўзбек-қорлуқ группа шеваларида учрайди. К. Шониезов Сурхондарё

⁵ Ғуломов А. Ғ. Ўзбек тилида *-мон* аффикси. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1961, 3-сон, 20—22-бетлар.

обл., Шўрчи районидаги қорлуқлар чакмонни *чайдам* дейишлари, унинг туя ёки қўй жунидан тўқилиши, олд ёқа енг, четларига турли рангдаги безакли гуллар солинishi ҳақида ёзди⁶.

Жун ипнинг тури, сифати, ранги ва тўқилишига қараб *чакмон* турлича номланади: *сақарлот чакмон* — аъло навли майин жундан тўқилган матодан тикилган чакмон: *...сақарлот чакмон... ва жуда кўп моллар инъом этди* (Бобирнома. 366); *малла чакмон* — малла рангли жун ип матодан тикилган чакмон: *малла чакмон кийган пакана чол аллақачон етиб келган, извошни эшикка кўндаланг қилиб, бўлисни кутиб турарди* (Ҳ. Ғулом. Машъал); *мовут чакмон* — мовутдан (сукнодан) тикилган чакмон: *Бу одам узун сурп кўйлак устидан серпахта, икки қават гулли сатин чопон кийиб, устидан фўта билан боғлаб, катта жиякли мовут чакмон кийган эди* (С. Айний. Қуллар); *пиёзи чакмон* — туя жунидан чийратиб майин қилиб тўқилган матодан тикилади: *Қора қош, қайрилма қош олдингда бир йил ишлайин, Пиёзи чакмон кийиб, ёнингда уч йил қишлайин* (Халқ қўшиқларидан).

Пўстин (форсча-тожикча *пўст* — тери, *-ин* — аффикс) жунини тўқмай ошланган теридан (қўй терисидан) чопон формасига тикиладиган совуқда кийиладиган устки кийим. Унинг турлари қуйидагича номланади: *тулки пўстин* — астари тулки мўйнасидан тикилади; *барра пўстин* — барра қўй терисидан (оқлаб) тикилган пўстин; *сувсар пўстин* — астари сувсар мўйнасидан тикилади.

Мўйнадўзлар тулки териларини пўстинга ишлатганда почаларини қирқиб ташлайдилар. Шу хил почаларни бир-бирига улаб тайёрланган пўстинни *поча пўстин* дейилади. *Силкма пўстин* — жун ташқарига қилиб тикилган пўстин. Буни кўпроқ чўпонлар кияди. Қор, ёмғирда юрганда силкиб-силкиб юрилса, жунлари устига, орасига кирган қор, ёмғир сувлари тушиб кетади.

XI асрдан то XIV—XV асрларгача бўлган ёзма манбаларда пўстиннинг айрим хилларини ифодаловчи номлар учрайди. Улар пўстиннинг қандай тери, мўйнадан тайёрланишига кўра ёки маҳсулот номи билан юритилган. Масалан, *ичмэк* — қўзи терисидан қилинган пўстин

⁶ Шаниязов Қ. Ўзбеки карлуки. Ташкент, 1964, с. 112.

(ДЛТ, I, 127); *ичук* — олмахон терисидан қилинган пўстин (ДЛТ, I, 99); *ичукләді* — ҳайвонлар мўйнасини сирди (ДЛТ, I, 298); *ичук* сўзи билан бир қаторда пўстин маъносида турли мўйнадан тикилган қуйидаги номлар ҳам учрайди. *Көрк* — бир турли мўйнадан тикилган пўстин (ДЛТ, I, 109); *а:с//а:з* — оқ сувсар, шу теридан тикилган пўстин (ДЛТ, I, 109).

Навий асарларида ҳам *ос* — оқ пўстин маъносида қўлланилган: *Жаҳон шўхин арусе қилғил ихсос, Ки киймиш тўн била кундин кишу о с* (Навий. Н. Ш. 399). Утмишда *ола пўстин аблақ* номи билан юритилган; *Соғуғ оҳимдин ўлсанг бетаҳаммул кўзга келтур юз, Ки анда аблақ этмишмен мураттаб теграси қундуз* (Н. Л., 23). Пўстин маъносидаги сўзлар ҳозирги замон туркий тилларнинг айримларида учрайди. Масалан, қирғиз тилида *ичик, ичикче* (Юдахин. 306); туркман тилида *ичмек, ичмекче* (Туркм.-рус., 365); усмонли турк тилида *кйрк* — тулки терисидан тикилган пўстин (Турец.-рус., 582).

Пўстин туркий тилларнинг баъзиларида *тўн* номи билан юритилади. Чунончи қирғиз тилида: *тон* — овчиний тулуп (Юдахин. 748); хакас тилида: *тон, теер тон* (тери тўн); *ах тон* (оқ пўстин) (Шибеева. 19); олтой тилида: *тон* (Катанов. 269); қорачой-балқор тилида: *тон* (Тюркские языки. II, 215, 264); нўғой тилида: *тон* — шуба, тери тон (баранья шуба)⁷; караим тилида: *тончак* — шуба⁸.

Хуллас, энг қадим даврларда *тўн* сўзи устки кийим, шу жумладан, пўстин маъносида ҳам қўлланган.

Камзул. Камзул астар-аврали, олди очиқ, тугмали, кўйлак устидан кийиладиган устки кийим.

Камзул сўзи қадимий ёзма манбалар тилида учрамайди. У ўзбек тилида XIX асрнинг II ярмида учрайди. Чунончи: *Заъфарон кўйлак узра аргувоний камзулур, рўйимол оғушидин пешонанинг аҳволи танг* (Фурқат. Танланган асар). Г. Преображенский *камзул*нинг этимологияси ҳақида қуйидагиларни ёзган: рус тилида *камзол* (кофтанинг махсус формаси, жилет, безрукавка); итальян тилида *camisiala*, французча *camisole*, не-

мис тилида *kamisole*, латин тилида эса *camisia* (рубача) кўйлакни ифодалаган. Олимнинг айтганларини А. В. Суперанская ҳам қувватлайди⁹. Французча-русча луғатда *camisole* кофта кўчган маънода — *camisole de ferel* смертельная рубаша (Фр.-рус., 123). Рус тилининг тўрт томлик луғатида *камзол* енгсиз, эркакларнинг калта уст кийими бўлиб, французча *camisole* сўзидан ривож топган¹⁰.

Вл. Даль луғатида *камзол* рус тилида ҳам қўлланидиган татарча архалух¹¹га ўхшаш енгсиз уст кийим дейилган.

В. Радлов *камзол* (безрукавка) рус тилидан турк тилларига кирган¹² деганда, фақат *жилет* формасидаги калта ихчам енгсиз кийимни назарда тутди. *Камзул* сўзи ўзбек шеваларида турли фонетик вариантларда учрайди: Тошкент, Фарғона — *камзул//камзур//камзил*; Хоразм — *камзўр//камзўл*; Бухоро, Самарқандда эркаклар киядиган турн — *камзул//камзил*, аёллар киядиганини — *калтача*; енгсиз калтароқ авра-астарли турининг ўзбек тилида адабий нормаси *нимча, жилет, жилетка*¹³, Тошкент, Фарғонада — *нимча, желетка*.

Кишининг ёши, жинси, йил фаслларига мослаштирилгани, қандай матодан тикилишига кўра *камзул*нинг хиллари кўп: *пахтали камзул, авра камзул, камзулча, учбел камзул, бешбел камзул, беллик камзул, духоба камзул//бахмал камзул, жужун камзул* ва ҳоказо. Булар адабий тил ва сўзлашув нутқида кенг тарқалган бўлиб, бадний асарларда ҳам кўплаб учрайди. Мисол: *(Гулнорнинг) бошида янги рўмол, эгнида эски бўлса ҳам беқасамдан пахтали камзул, оёқларида ян-*

⁹ Суперанская А. В. Русские названия верхней одежды. Ученые записки Латв. Гос. Универс., т. 43, 1961, с. 70.

¹⁰ Словарь русского языка, I, II. М., 1958, с. 28.

¹¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка, т. II, 1956, с. 82.

¹² Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II. СПб, 1899, с. 495.

¹³ *Челетка* сўзини А. Г. Преображенский, рус тилининг этимологик луғатида французча *gilet* (жилет) асли Gilli деган машиначи ёки биринчи марта енгсиз, калта уст кийим кийган одам номидан олинган деган тахминни келтиради. Лекин бу сўз ҳақиқатан ҳам ўзбек тилига рус тили орқали француз тилидан киргани ёки, аксинча, соф, туркча *челак* сўзи ўз маъносини кенгайтириб, кийимнинг бу турини ҳам ифодалагани? Бундай ҳоллар махсус кузатишларни талаб қилади.

⁷ Баскаков А. Н. Ногайский язык и его диалекты. М.—Л., 1940, с. 264.

⁸ Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. М., 1964, с. 39.

ғироқ махси, эскироқ калош... кийган эди (Ойбек. Қутлуг қон). Эғнида камзулнинг беллари тордир, Белбоғида қора садафи бордир (Хоразм халқ қўшиқларидан). Шербек елкасига ташланган эскироқ кулранг шерсть камзули юк бўлгандек, чорпахил келишган гавдасини олдинга ташлаб оёқларини бир-бир босиб келарди (С. Анорбоев. Оқсой шалолалари).

Камзул туркий ва тожик тиллари учун муштарак сўздир. Чунончи, тожик тилида камзулнинг аёллар киядиган тури: *калтача* (Тадж.-рус., 117), туркман тилида: *кемзал* (Туркм.-рус., 391), қирғиз тилида: *кемзал*//*кемсал*//*кемзир*//*кемзур* (Қирғ.-рус., 371, 372); қозоқ тилида эса енгсиз формасини *кемзал*//*кемзол*; англи астарига мўйна сирилган қишлик формасини *бешмет* деб номлайдилар¹⁴.

Кўйлак ва **якак**. Кўйлак қадимий туркий сўз бўлиб, XI асрдан шу давргача бўлган ёзма манбаларда турли фонетик вариантларда учрайди: *эр көңләклянди* — одам кўйлак кийди (ДЛТ, III, 418); *көмләк, көңләк, көглак, куңләк*, ҳатто *кончак*¹⁵ варианты ҳам учрайди. «Девону луғатит турк»да *көн* — хом тери (III, 159).

Демак, теридан тикилган ёки тайёрланган *конглак* либос сўз ясовчи *ла+к* ҳамда «Аттуҳфа» луғатида қайд этилган *кончак* ҳам *ча+к* морфемалари орқали тери кийим, либосни англатган. Ҳали тўқимачилик юзага келмаган энг қадимий замонларда туркий элатларнинг кўчманчи ота-боболари (то ўтроқлашиш давргача) либосларни теридан тикиб кийганлар. Бундай кийимлар қолдиги археологик қазилмалардан маълум. Чунончи, акад. В. В. Радлов раҳбарлигида Олтой ўлкасида ўтказилган экспедицияда эрадан олдинги II асрларга оид, теридан тикилган кўйлаксимон либос, пўстин топилган¹⁶.

Кейинроқ касб-ҳунар тармоқлари ривож топгач, кўйлақлар жун, пахта, ип, ипаклардан тўқилган матолардан тикилган.

Кўйлак сўзининг фонетик вариантлари ўзбек шеваларида ҳам учрайди: Тошкент, Самарқанд шеваларида

¹⁴ Захарова И. В., Ходжаева Р. Д. Казахская национальная одежда. Алма-Ата, 1954, с. 43.

¹⁵ Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия. (С. Муталлибов нашрга тайёрлаган XII—XIII асрларга оид қўлёзма). Тошкент, 1968, 220, 221, 222-бетлар.

¹⁶ Большая советская энциклопедия. Т. I, М., с. 360.

кўйнэ(й), кўйнэк, Фарғона водийсида *кўйнак, кўйлак*. Ўзбек тилининг ўғуз-қипчоқ ва қорлуқ группа шеваларида яланг қаватини *кўйлак*, пахта солиб тикилган қишлик турини — *курта*, болалар киядиган қишлик кўйлак тури — *куртача*¹⁷ деб юритилади.

Либос тагидан кийиладиган *ички кийим, ич кўйлак тэринчәк* — хотин-қизларнинг енгги йўқ ич кийими дейилган (ДЛТ, I, 467).

Ич кўйлакнинг XI асрда ҳам борлиги бу кийимнинг қадимий эканлигидан далолат беради. Навоий тилида *теринчакнинг* лексик варианты *терлик* сўзи учрайди:

Ўзбаки гулнори тўндин кўйдум, аммо ўлтурур,

Лемуи терлик анинг остидаким жонон кияр

(Навоий. Н. Ш. 104).

Революциядан кейинги даврда ич кўйлакнинг комбинация (биргина ич кўйлақдан иборат), *гарнитур* (ич кўйлак, рейтуза, бюстгальтердан иборат) сингари турлари ҳам расм бўлди.

Ўзбек халқ тилида комбинацияни русча: *рубашка*//*рубашка* сўзлари билан аташ ҳолатлари ҳам учрайди.

Якак — эркакларнинг либос тагидан киядиган ич кийими. Бу кийим ҳам қадимий бўлиб, «Болаликтепа» да совет археологлари ўтказган қазилмаларда топилган расмлардаги эркаклар устида ҳам бу форма борлиги аниқланган¹⁸.

Якак сўзи ёзма манбаларда XII—XIII асрдан этиборан кўринади. Чунончи, «Муқаддиматул-адаб»да: *йектойи, йектайни кийди* — одяния (Поппее. 146). Бу кийим туркий ва уйғур тилида *йахтак* (Уйғ.-рус., 784); туркман тилида *ектай* (Туркм.-рус., 303). Ҳозирги замон ўзбек тилида *якак, якакча* (шеваларда: *яктай, яхтак, яктай*).

Иштон, лозим. *Иштон* туркий сўз бўлиб, ёзма манбаларда XI асрдан маълум: *эр иштонланди* — одам иштон кийди (асли ичтонланди) (ДЛТ, I, 305)¹⁹.

XI аср тилида бу ном яна *ум* — (иштон, лозим, чолвор) тарзида ҳам учрайди (ДЛТ, I, 74). XV асрдан этиборан *иштон* сўзи билан бирга арабча *лозим*²⁰,

¹⁷ Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. Тошкент, 1969, 128-бет; Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент, 1977, 123-бет.

¹⁸ Албоум Л. И. Болаликтепа. Тошкент, 1960, 14-расм.

¹⁹ *Ичтон* — ичдан кийиладиган кийим, лозим.

²⁰ *Лозим* — арабча зарурат, зарурий (необходимость).

форсча изор, пойжома, шунингдек, тунбон сўзлари ҳам қўллана бошланди. *Йўқ эрса ул уй ўхшар бир кишига, ки, анда бўлмағай иштон у белбоғ* (Навоий. Н. Ш.).

Ҳозирги озарбайжон, туркман тилларида *балаг*; қозоқ, қирғиз тилида *дамбал, истан* (иштан); хакас тилида *истан*²¹; Олтой тилида *ыстан*. Ҳозирги замон ўзбек тили ва шеваларида: *иштон, пойжома, лозим, пойча* деб юритадилар. Иштоннинг кенг тикилган тури шевада *чолвор* дейилади.

Ҳозирги болалар ва спортнинг айрим турлари билан шуғулланувчилар *шалвор* киядилар.

Қозоқ тилшуноси Б. А. Сулейменова *шалвор* сўзи форс тилидан туркий тилларга ва ундан рус тилига ўтган²² ва у рус тилининг фонетик қонунига мувофиқ *шаровар//шаровары* деб талаффуз этилади, деган мулоҳазани билдирса, Ф. Е. Корш бу ном тўғридан-тўғри форс тилидан рус тилига ўтган деган мулоҳазани билдиради²³. В. Владимирцов *шаловар* сўзи туркий тиллар орқали мўғул тилига ҳам ўтганлигини ва у полвонлар кураш тушганда киядиган, почаси бўғиқ кенг иштонни англатишини айтади²⁴.

Рўмол. *Рўмол* форс-тожикча: *рў//рўй* — юз, бет, -мол, -молидан — суртмоқ, артмоқ, яъни юзни суртадиган буюм маъносини англатади.

Рўмол < *рўйимол* аслида юз-қўлни артиш учун мўлжалланган бўлса-да, бу буюм номи бошга ўраладиган кийим тури номига ҳам кўчган. Кейинчалик, бу ном бошга ўраладиган кийим тури учун хосланиб, бет-қўлни артиш учун мўлжалланган буюм тури *рўмолча* ёки *сочиқ* сўзлари билан ифодаланадиган бўлган.

Рўмол сўзининг *рўйимол* шакли Фурқат шеърларида ҳам кўринади: *Затфарон кўйлак узра аргувоний камзухур, Рўйимол оғушидан пешонанинг аҳволитанг* (Фурқат. Танланган асарлар). Қадимги даврларда туркий тилларда *рўмол* *бурунчуқ* деб юритил-

ган. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида бурунчуқ икки маъно ифодалаган: 1) *пешонабоғ* (рўмол); 2) бошга ўраладиган, ёпинадиган ёпинчиқ²⁵.

А. Навоий асарларида ҳам *бурунчуқ//бурунчак* рўмол маъносига келади: *Сочида шабнам бурунча к, э кўнгил, эрмас ажаб, Сунбул узра гар тушар шабнам таажжуб қилмағил* (Навоий. Х. М. 209), Мирза Абдулла Ғафоров «Форсча-русча луғат»да *рўмол* билан бирга *сарандоз* сўзини ҳам қайд этган ва унинг бир маъносини *рўмол* деб изоҳлаган. *Сарандоз* (ф.-т.) — *сар* — бош + *андоз* < андохтан — ташламоқ, яъни бошга ташлаб, ёпиб оладиган нарса — *рўмол* маъносига.

Рўмолнинг туркийси *ёвлиқ//жовлиқ* *рўмол* сўзининг *ўрамол, вўрамол* шакллари қипчоқ тип тилларнинг ички фонетик хусусиятларига мосланганидир, яъни *рўмол* сўзи олдида *ў//в* орттирилган (протеза ҳодисаси). Рўмол сўзининг эски ўзбек тилида туркийча варианты *ёғлиқ*дир. А. Навоий асарлари тилида бу сўз учрайди: *Жола бинафшага уруб тошини, боғлаб кўк ёғлиғила бошини* (Навоий. Х. А. 32). Ёғлиқ сўзи ўтмишда бошга ўраладиган рўмол ва бет-қўл артиладиган сочиқ маъноларни ифодалагандир. *Ёғлиқ* — ёғли аллари ва дудоқлари силмакка (артмакка), *махсус базки* (без, сурп), *суфрада* (дастурхон) ҳар қасининг (ҳар одамнинг) *ўнгина қўнулур* (олдига қўйилади) (Сомий. 1531).

Кейинчалик сўзларнинг маъно тараққиёти натижа-сида уларнинг вазифаси ўзгариб, *рўмол* фақат бошга ўраладиган буюм турининг номи сифатида қолган. Озарбайжон тилида рўмолни *келағай//қалағай, баш йайлиғи* деб юритилади. Илгари рўмолнинг бу турини бошга ёйиб, ёпиниб, ёпинчиқ сифатида фойдаланганлар. Балки шу формадан *бош йайлиғи* номи юзага келган бўлиши ҳам мумкин. Ёғлиқ — қозоқларда *жаулық*. Аммо *жаулықни* қозоқ келинчаклари ўзлари киядиган *киймачак* (кимешек)нинг устидан ўрайдилар. Бу типдаги буюмлар ўралиш усулига кўра қозоқларда турлича номланади: *қос жаулық* (қўш ёғлиқ) — (қўшқа-

²¹ Шиббаева Ю. Одежда хакасов. Сталинабад, 1959.

²² Қаранг: Исследования по истории казахского языка. Алмата, 1965, с. 85.

²³ Корш Ф. Е. По поводу Второй статьи Мелиоранского о турецких элементах в языке. — «Слово о полку Игореве», СПб, 1906, с. 270.

²⁴ Владимирцов В. Mongolica. Записки коллегии востоковедов при азиатском музее Российской Академии наук. Т. I. Л., 1935, с. 337.

²⁵ Қаранг: Кошғарий М. Девону луғотит турк. I том. 467-бет. Қадим даврларда, паранжи урф бўлмаган пайтда, рўмол асосан ёпинчиқ вазифасини ўтаган. Бундай ҳолатни яқин ўтмишгача Ўрта Осиёнинг айрим районларида паранжи ўрнида рўмол ёпиниб юрганларидан билса бўлади.

ват ёвлик); *бурама жаулық* (икки қават қилиб бураб ўралади); *астынғы жаулық* — (рўмолларнинг остидан ўралади); *устинги жаулық* (уст рўмол); қирғизлар шу типдаги бош кийимини *кийма элечек* дейишади. Қўпчилик туркий тил луғатларида ва айрим манбаларда рўмол ўрнида юқорида айтилганидек, *ёвлик* сўзи учрайди. Озарбайжон тилида *ёйлик*, қумық тилида *явлык*, тува тилида *бош явлык* (Тюркские языки, II, 210, 400); қирғиз тилида *жоолук* — платок; *шалы жоолук*, *дақи жооуллук* — кисейный платок (Кирг.-рус., 261); уйғур тилида ҳам *йағлик* (Уйғ.-рус., 775).

Ўзбек тилида рўмолнинг кичик ҳажмдаги турлари *дурра*//*дуррача* (Андижон, Наманган); *дакана*, *пешанабоғ* (Тошкент); *саллача* (Андижон); *манглайча* (Шовот районида); *пешанават*//*пешанавот* (Сурхондарёда); *пешонабанд* (Самарқанд областининг айрим районларида) каби номлар билан юритилади.

Қуйида рўмолнинг баъзи хиллари ҳақида мулоҳаза юритилади.

Дурра. Дурра — рўмолнинг кичикроқ тури. Унинг ипакдан тўқилгани *ипак дурра*, рўмол устидан чўччайтириб ўраб олинадиган кичикроқ хили *дуррача* дейилади. *Дуррачани дол қўйиб йўнайди гулёр-гулёр* (Ашула). *Дурра* туркий сўз бўлиб, ўзбеклар билан аралаш яшайдиган тожиклар тилига ҳам кирган. *Дурра* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тили учун нормадир.

Локки. Кекса аёллар бошидан рўмол тушиб кетмасин учун унинг устидан буклаб-буклаб ўраб оладиган *рўмол локки* дейилади. Бухоро, Самарқанд ва Тошкентда *локки* ўрнида *пешонабоғ* сўзи ишлатилади. *Пешонабоғ* сўзининг маъноси кенг. У рўмолнинг ҳар қандай кичик турини ҳам ифодалайверади. *Локки* ва унинг фонетик вариантлари *лакки*//*локкидир*. Бу сўз Зомин, Ҳулкар, Боғишамол, Чолқишлоқда рўмолнинг буклаб-буклаб, тепасини чўччайтириб пешонага боғланадиган турини англатади.

Бўрк, қалпоқ, дўппи, қулоқчин. Бош кийим турларидан *бўрк*, *қалпоқ*, *дўппи* туркий сўзлардир. Қалпоқ қадимий ёзма манбаларда *бўрк* сўзи билан ифодаланган. Эски ўзбек тилида *дўппи* сўзи ўрнида форсча *такя*, *каллапўш* сўзлари қўлланган.

Бўрк — қадимда бошга кийиладиган ҳар қандай буюмни англатган. *Тагсиз тўрк болмас, башсиз бўрк*

болмас (ДЛТ. I, 333). *Бўрк* сўзи -чи аффикси ёрдамида *бўркчи* — бўрк тикувчи, бош кийим сотувчи маъноларини англатувчи сўзлар ясаган (ДЛТ. I, 62). «Ҳибатул ҳақойиқ»да ҳам *бўрк* — бошга кийиладиган кийим маъносидadır: *эгэ йығдык эрэ умурлуқ, товар, бурун бошқа б о р к н и кэйур, бош керак* (агар сен бир умрга етадиган товар-бойлиқ йиққан бўлсанг, олдин бўркни киядиган бош керак)²⁶.

Қадимда ҳали бадий тўқима буюмлар пайдо бўлмаган даврларда кишилар бошларини тери ёки барглар билан қоплаб юришган. Бу буюм *қоплоқ* деб юритилган. Кейинчалик, одамлар ўтроқ ҳаётга кўчгач, тўқимадан бичиб тикилган, гулдор, ҳашамли бош кийим турлари пайдо бўлиб, олдинги *қоплоқ* номи метатеза йўли билан *қоплоқ* > *қалпоқ* шаклига келган. *Қоплоқнинг ўзаги қоп* — калла қопи каллани қоплаб турувчи буюмдир. Солиштиринг: *пайпоқ* < *пой қоп* каби. Т. Дадахонова қалпоқ сўзининг этимологияси ҳақида фикр юритиб, бу сўз *қопламоқ* феълидан келиб чиққан: *қалпоқ* < *қопла* (моқ), *қоплоқ*²⁷ *қалпоқ* тарзида морфологик ва фонетик ўзгаришларга учраган, деган мулоҳаза билдирган.

Қалпоқ//*бўрк* жуда қадимий кийим формаси бўлиб, у археологик қазилмаларда топилган расм ва ҳайкалчаларда ҳам учрайди. В. А. Вяткиннинг «Афросиёб» асари (Тошкент, 1927) номли китобида келтиришича, қазилмаларнинг бирида эранинг VI асрларига оид ҳайкалча топилган. Унинг бошидаги *қалпоғи* кигиздан тикилганлиги аниқланган. Бу форма XIV—XV аср адабиёти қўлёзмаларига бағишланган миниатюраларда ҳам учрайди.

XIV—XV асрлардан эътиборан *бўрк*нинг формаларидан бири *қалпоқ* номи билан атала бошлаган. Заҳриддин Бобирнинг қуйидаги мулоҳазаларидан *бўрк* ва *қалпоқ*нинг алоҳида-алоҳида бош кийимлар эканини англаш мумкин: «*Бовужудким, улуг ёш яшаб, оқ соқоллик бўлуб эди, хушранг қизил, яшил абрашимни кияр эди. Қора қўзи б ў р к кияр эди ё қ а л п о қ* (Бо-

²⁶ Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асарида айрим феъл формалари. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 1-сон, 63-бет.

²⁷ Дадахонова Т. Ўзбек тилида чеварчилик лексикаси. Тошкент, 1963, 80-бет.

бирнома. 282). Лексикографик манбалардан қалпоқ сўзи қозоқ, қирғиз, турк, татар тилларига оидлиги айтилади. Қалпоқ *дўппи* устидан кийилади ва иқлимий шароит талабларига мос равишда турли хил матолардан тайёрланган²⁸. Н. К. Дмитриев қалпоқ сўзи чиғатой тилига мансуб бўлиб, қозоқ, қирғиз, татар ва усмонли турк тилларида ҳам учраши ҳақида ёзган²⁹. Рус тили изоҳли луғатида қалпоқ (колпак) туркий сўз бўлиб, тепа қисми баланд, узун формадаги бош кийимни англатгани айтилган³⁰. Қалпоқнинг татар аёллари кийган, думалоқ шаклдаги, жияксиз, марварид ва мунчоқлар билан безаб, бахмалдан тикилган тури *калфак*³¹ деб юритилган. Қалпоқ усмонли турк тилида ҳарбий бош кийимни англатади.

Самарқанд, Шаҳрисабз ва Китоб шаҳарларида ҳамда Самарқанд областининг Нурота ва яна баъзи бошқа районларида қалпоқ сўзи *дўппи* ўрнида ишлатилади. Чунончи, «Равшанхон» достонида қалпоқ сўзи *дўппи* маъносидан ишлатилган: *Қалпоқ бозори қайдадур? Мен ўргулай қалпоқ тиккан қўлингдан.*

Ҳозирги ўзбек тилида: 1) қалпоқ — умуман бошга кийиладиган қишлик кийим; 2) қалпоқча — ёш болалар киядиган ёзлик (оқ матодан тикилади) ва қишлик (жун ва мўйнадан тайёрланади) бош кийимни англатади; 3) айрим ўзбек шеваларида қалпоқ — дўппи маъносидан қўлланади.

Дўппи ҳозирги ўзбек тили ва туркий тилларнинг айримларида қуйидагича фонетик ва лексик вариантларда учрайди: Фарғона водийсида *дўппи*; Тошкент шеvasида *тўппи*; Бухоро тожиклари ва икки тилли (ўзбекча ва тожикча сўзлашувчи) аҳоли тилида *каллапўш*//*калавуш*, Пастдарғом, Шаҳрисабз, Китоб, Самарқандда *қалпоқ*//*қалпоғ*. Аммо бу жойларда ҳар хил рангли чит ёки сатиндан ироқи усулида чўзиқроқ шаклда тикилган ва салла тагидан кийиладиган дўппи тури ҳам *каллапўш*//*калапўш* деб юритилади. Шунинг ҳам эслатиб ўтиш лозимки, қадимий ва эски ёзма ман-

баларда *дўппи* (тўппи) сўзлари учрамайди. Тарихда арабча *тахя*//*тақя*, форсча *каллапўш*, туркча қалпоқ сўзлари учрайди. Тахя сўзининг Хоразм шеваларида *тахя*, тайха//тейха, тақыйа каби фонетик вариантлари бор. Татар, нўғойларда тақъя, марваридлар қадаб тикилган турини *калфак*, қозоқларда — *допы*, тақия, қорақалпоқларда — тақъя, туркманларда — тахя, тожикларда — тақи, калапўш ва ҳоказо.

Дўппининг хиллари кўп. Унинг арақчин деб номланган тури *папах*, қулоқчин, бўрк, қалпоқ астарини кирлатиб қўймаслик мақсадида салла тагидан кийилади. Ёз учун сурпдан, қиш учун эса туя жунидан тўқилган матодан тикилади³². Дўппининг бу турини Бухоро тожиклари *шаппўш* (*шаб* — кеча, *пўш* < *пўшидан* — беркитмоқ, ёпмоқ) дейишади. Бу ном Шаҳрисабз, Китоб шаҳарларидаги ўзбеклар нутқида ҳам учрайди. Афғонлар оқ ипдан тўқилган тўр дўппини арақчин ёки арақчини афғоний деб юритадилар. Бу кийим Тошкентда тўр дўппи деб аталади.

Эркаклар киядиган, қулоқ ва бошни ёпиб турадиган қишлик бош кийим туридан бири қулоқчиндир. У бир неча формада учрайди. Тулки терисидан, тепа-сига авра қоплаб тикилган, кийганда бош, икки қулоқ ва бўйинни беркитиб турадиган нусхани қозоқ ва қирғизлар қулоқшин//малахай деб юритадилар.

Қулоқчин сўзи қадимий туркий манбаларда учрамайди. Баъзи тилшунослар қулоқчин сўзи ҳақида фикр юритиб, қулоқ (ухо), -шин — учун ёрдамчи сўзининг қисқарган шакли деган мулоҳазани билдиради³³. Қулоқчин сўзини Ш. Сомий: қулоқ (туркий) ва -чин (форсий)дан иборат ғалат бир таъбир деб изоҳлаган (Сомий. 1109). Дарҳақиқат -чин < чидан чиндан феълидан бўлиб, термоқ, йиғмоқ маъноларини ифодалайди. Бизнинг фикримизча, қулоқ (қулпоқ), -чин (ясовчи аффикс)дан тузилган. Қиёсланг: балиқ, балиқчин, яъни балиқ овловчи қуш, қарқара маъносидан (ДЛТ. Инд., 55). Арақчин арақ — арабча, тер -чин < чиндан//чиндан

²⁸ Қаранг: Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарский наречий. Т. II, СПб., 1871, с. 21.

²⁹ Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962, с. 500.

³⁰ Словарь русского языка. Т. II. М., 1958, с. 100.

³¹ Татарско-русский словарь. М., 1966, с. 217.

³² Сухарева О. А. Древние черты головных уборов народов Средней Азии. Труды ин-та этнографии АН СССР. Новая серия. Том XXI. М.—Л., 1954, с. 312.

³³ Нурмагамбетов Э. Туркменистандағы қазақтар тіліндегі кайбыр создәрдің этимологияси. Исследование по истории казахского языка. Алматы, 1965, с. 240.

термоқ, йиғмоқ, яъни терни ўзига оладиган, йиғадиган маъносида. Демак, *қулоқчин* — қулоқни беркитиб, йиғиб турувчи бош кийим формасидир.

Белбоғ. Белбоғ туркий сўз бўлиб, бел — одам танининг ўрта қисми, боғ — боғланадиган нарса. Боғ компонентли бу хил қўшма сўзлардан яна *қоринбоғ*, *қўлбоғ*, *иштонбоғ*, *бўйинбоғ* сўзларини келтириш мумкин.

Белбоғ XI аср тилида *қур*, *қуршағ* сўзлари билан ифодаланган. Аслида *қуршағ* — *қуршамоқ* (ўрамоқ) феълидан олинган бўлиб, «Девону луғотит турк»да бу сўз яна ўтов устидан айлантириб боғланадиган жияк, ўтов жияги, арқони каби маъноларда ҳам ишлатилган (ДЛТ. I, 432). «Муқаддиматул-адаб»да боғлади қурни белига (Поппе. 311).

XIV—XV аср ва сўнгги даврлар манбаларида *қур*, *белбоғ*, *пўта* сўзлари учраб туради: *Белига зарришта қурин банд этиб, балки зарофат била такбанд этиб* (Навоий. X. А.).

*Дайр пири хизматиға улки дер бел боғладим,
Чин дегай ул вақтким зуннор бўлғай белбоғи.*
(Навоий. Н. Ш. 332).

А. Боровков *қур* сўзини белга боғланадиган *белбоғ* деб изоҳлаган (Боровков. 745). *Қур*, *қуршоғ*, *белбоғ* сўзларининг тарихий ривожини юзасидан ўтказилган кузатишлар *қур* сўзи ўрнида кейинги асрларда *белбоғ* қўллана бошлаганини кўрсатади. Усмонли турк тилида *кушак*, *куршак* (Турк.-рус., 574). Ҳозирги замон туркий тилларда учровчи *қўшоқ*/*қуршоқ* (*белбоғ* маъносида) сўзлари ҳам қадимий *қур* сўзи билан алоқадордир.

Белбоғ ва *қур*, *қуршоқ* ҳозирги замон туркий тил луғатлар ва ёзма манбаларда қуйидагича фонетик ўзгаришларда учрайди: Озарбайжон тилида — *гуршағ* (Азерб.-рус., 63); хакас тилида *хур**; қумиқ тилида *белбоғ* (Тюркские языки, II, 198); нўғой тилида *белбев* (Тюркские языки, 284); қирғиз тилида *белбоо* яна *белшулгов* (Юдахин. 127); қозоқ тилида *белбеу*, *қур* (Қоз., с. II, 109, II, 91); ўзбек тилининг қорлуқ-қипчоқ шеваларида — *белқарс***.

Ўзбек тили шеваларида: Қарши, Шаҳрисабзда — *қарс*/*белқа(р)с*, *белбақ*, *қийиқ*; Наманган, Уйчи шева-

ларида *белбоғ*, *чорси*; Тошкент шевасида *белбоғ*, *қи-йиқча*; Андижон, Фарғонада *белвоқ*/*белвақ*/*белвағ*, *чорси*, *қийиқ*; Вобкентда — *рўпакча*, тожиклар билан аралаш яшовчи айрим ўзбеклар, масалан, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарёда *миёнбанд* ва *рўпакча* деб юритилади (Форс-тожикча *миёнбанд* → *миён* — *бел*, *банд* — *бастан* — *боғламоқ*, *ўрамоқ*).

Қийиқ номи белбоғ учун белгиланган газламани учма-уч келтириб буклаб, қийиб ясалиш хусусиятини ифодалайди ва у *қиймоқ* феълидан олинган. Бу ном Фарғона водийси, Тошкент ва унинг атрофида яшовчи ўзбеклар нутқида учрайди. Унинг кичкина тури *қийиқча*. Баъзан икки белбоғли газламани ўртасидан бўлмай туриб тикадилар ва бундай формани *қўш қийиқ*/*қўша қийиқ* дейилади. *Қарс* (*белқарс*) номи Самарқанд ва унинг атроф районларида яшовчи ўзбеклар тилига оиддир.

Қийимларга ёрдамчи буюмлар номидан яна бири **камар** (ф.-т.) ва *қайишдир*. «Девону луғотит туркда» у *қазіш* шаклида учрайди (ДЛТ. Инд., 343); *қазішлади* — қайиш кесди (ДЛТ. Инд., 343). Кейинчалик худди *казім* (қийим) термини сингари *қайиш* шаклини олган. «Муқаддиматул-адаб»да *қойиш* — *ремень* (Поппе. 343). Ўзбек тилида *қайиш*, *камар*; қозоқ тилида *қайыс* (Қоз. с. II, 22); татар тилида *қайиш*, *камар* (Будагов. II. 33); қирғиз тилида *қайыш* (Қир.-рус., 325). Шунга кўра, *қайиш* сўзи ҳам -з фонемасининг -й лашишидан юзага келган дейиш мумкин.

Камар сўзи эски ўзбек тилида ҳам мавжуд бўлган: *Жоҳиллар аро агар Ҳаким эр тушса, ҳикмат камарин керак белиндан шешса...* (Фазылов. I, 582).

Навоий асарларида ва ундан сўнгги аср адабиётларида *камар*, *камарбанд*, *камаргоҳ* (ўрта бел) каби сўзлар кўплаб учрайди:

*Ешибон заррин камар, нозук белин қилсам халос,
Тортибон гулгун қабо сарви сиҳи рафторидин*

(Навоий. X. М. 262).

Қўчимхоннинг элчиси Амир Мирзоға камар, ханжар ва зарбафт ялак инъом бўлди (Бобирнома. 252).

Камар кўчган маънода инсон бели ҳамда дунёнинг ўрта қисми маъносида ҳам қўлланилади. *Камар* ҳам бир неча хил номланади. Илгари хон, бег ва бошқа юқори мансabdорлар камари бахмалдан, зарбопдан яса-

* Шибаева Ю. А. Одежда хакасов. Сталинабад, 1959, с. 100.

** Шаниязов К. Ўзбеки-карлуки. Ташкент, 1964, 111-бет.

либ, унинг тўқа, илмоқлари олтиндан, ҳар ер-ҳар ерига эса безак учун гавҳар, ёқут кўзлар ўрнатилад эди. Камарнинг олтин билан безатилгани *олтин камар*, кумуш билан безатилгани *кумуш камар* деб номланган. Қайишдан ясалганини *қайиш камар*; чармдан ясалган ингичка (энсиз) тури *тасма* дейилган. Шундан олиниб, ингичка бел *тасмабел* дейилади. *Қошинг ўсмадеккина, Белинг тасмадаккина* («Қўшиқ»дан).

Тасма сўзи туркий тилларга оид бўлиб, ўзбек, туркман, уйғур, қирғиз, татар тилларида *тасма*, қозоқ тилида *таспа* деб талаффуз этилади. Аммо *тасма* қадимий туркий ёзма манбаларда учрамайди.

Салла, чолма, дастор сўзларини қадимий ёдгорликлар тилида учратмадик. Унинг ўрнида XI аср тилида *сувлик* сўзи бор (ДЛТ, II, 103). Шунингдек, XIV—XV асрларда *дастор* сўзи қўлланилган: *Абўбакр йетти йармаққа бир кўнлэк алдылар төрт йармаққа дастар алдылар...* (Фозилов. 199).

Демак, ўзбек адабий тилида *дастор* XIV асрдан эътиборан ишлатилган. XV аср адабиётида, жумладан Навоий тилида *дастор* ва *амома* сўзлари учрайди: *Мунчаки чирмош била дастордур, Бош уза чиқмоққа сазовордур* (Навоий. X. А. 124).

Ҳам тўниға тегуруб шамома,

Ҳам бошиға чирматиб амома

(Навоий. Л. М. 117).

Бу сўз Фарғона водийсида, Тошкент ва унинг атрофларида *салла*, Бухоро, Самарқанд областларида *дастор* ва қисман *салла*. *Салла* ва *дастор* сўзлашув тилида *чалма/чолма* деб ҳам юритилади. *Чалма* сўзи *чалмоқ* феълининг ўзагига *-ма* аффиксини қўшиб ясалган. Л. Будагов ҳам ўз луғатида *чалма* сўзи *чолиштириб ўраш* (наматывать) маъносини ифодаловчи *чолмоқ* феълининг ҳаракат номи асосида юзага келганини ёзди (II, 403). В. Радлов луғатида *чалма* сўзи усмонли турк, қозоқ, каранм, олтой ва телеут тилларида бошга чалиб ўраладиган, мато деб изоҳланган (III, 1892). Бу ном ора-сира бадий адабиётимизда ҳам учрайди: *Ҳасан овчи бошидан кир, қўк чалмасининг узун пешини елкасидан осилтириб қўйган* (Ш. Тошматов. Эрк қуши).

Кўпчилик туркий тилларда *чалма* ва *салла*, айримларида *дастор* сўзи қўлланади. Чунончи: қозоқ тилида

шалма, сэлде (Қоз. с. II, 253, 470); қирғиз тилида *селде* (Юдахин. 641); удмурд тилида ҳам *селде-челме* (Белицер В. И. Народная одежда удмурдов, 92). Дасторнинг калтароқ, жун матодан тайёрлангани *фўта-дир*. *Фўта* форсча — жун тўқима ва шундай тўқимадан бошга ёки белга ўраладиган бўлак (Радлов. С. 450). Демак, *фўта* ўз ўрни билан ҳам белбоғ, ҳам салла вазифасини ўтаган: *Жоладоғилар ҳар қайси тўн, дастор ва фўтадек нима бердилар* (Бобирнома. 319); *Машина келаётир бешинчи хўта, Ичинда йигит бор белинда пўта* (Хоразм халқ қўшиғи). В. В. Радлов *фўтани* усмонли турк тилида ипаклик (шелковая накидка) деб изоҳлаган. Лекин айрим манбалар ва кузатишлардан маълум бўлишича, *фўта* фақат жун мато ва шу матодан тайёрланган ўрама белбоғ ёки жун салла маъносидадир.

Саллани бошга ўраганда ўнг томондан бир уч 25—30 сантиметргача қолдирилади ва юқорига қистириб қўйилган, намоз ўқиётганда чаккадан елкагача осилтириб қўйилади. Мана шу қисмни тожиклар *феш* (ўзбеклар *пеш*) дейдилар. Салланинг ана шу қисми арабларда *алоқа* деб юритилади. Кейинги сўз эски ўзбек тилига хос бўлиб, ҳозир қўлланмайди.

Чўнтак. Қадимий ёзма манбалар тилида *кўнчўк* (ДЛТ, I, 444), *янчуқ* (ДЛТ, III, 52) чўнтак сўзи ўрнида қўлланган. Эски ўзбек тилида эса *чўнтак*, *кисса* ва *ҳамён* сўзи учрайди: *Киссангда агар дирам йўқ, кўнглунгда киссабурдан ғам йўқ* (Навоий. М. Қ. 169); «Навоий асарлари луғати» (1972) да *кисса*, *киса*: 1) ҳамён, чўнтак, 2) сипоҳларнинг хат солиб камарларига осиб юрадиган ғилофи маъносида талқин этилган (Навоий. 313).

Туркий тилларнинг кўпчилигида *чўнтак* ўрнида *ёнчиқ* сўзи ишлатилади. Чунончи: уйғур тилида *ёнчуқ* (Уйғ.-рус., 781); қирғиз тилида *жанчық* (Кирг.-рус., 229); татар тилида *янчык* ва *кисет* (Татар.-рус., 711).

Ўзбек тилида *кисса* биринчи маънода: оғзи боғичли пул соладиган халтача, иккинчи маънода кийим қисми — чўнтакни англатади. Ҳолбуки, шеваларда *чўнтак* сўзи ўрнида *кисса* қўлланилаверади. Масалан, Хоразмда *кисса*, *кийса*; Қашқадарё, Сурхондарё, Андижон, Қўқонда *киста* деб талаффуз қилинади. Кўринадик, эски ўзбек тилида *кисса*, *ёнчуқ* бўлса-да, XVI асрдан сўнг

асосан *чўнтак* сўзи умумлаша борган. Фикримизча, бу XVI асрда ва ундан сўнг Даштиқипчоқдан кўчиб келган кўчманчи ўзбеклар тилининг таъсири бўлса керак. Қозоқларда *чумтай* сўзи учрайди. *Чўнтак* ўзбек адабий тилида мустаҳкам ўрин олган сўзлардан бўлиб, бу фақат кийим қисмларига нисбатан эмас, балки кўчган маъноларда ҳам қўлланади. *Чўнтагим касал* (пулим йўқ), *чўнтагим бой* (пулим кўп), *чўнтаккесар* — кесавур ва бошқалар.

Боғич. Қадимда тугмалар урф бўлмаган даврда либос олд қисмини ёпиб, бириктириб турсин учун махсус тўқилган (учи попукли шерози жиякдан ёки авра матосидан ингичка қилиб тикилган қисм) кийим қисми *боғич* деб юритилган. Ўтмишда халта кўйлак, муллача кўйлакларга (мулла ёқа кўйлак) ёқа ўйиндигининг четларига ингичка жияк тутилиб, икки елка четидан боғичлар боғланар эди. Бу қадимий туркий сўз бўлиб, ёдгорликлар тилида *баууз* (Малов С. Е. 367); *боғ* — ол. *тўргўк боғин чэкди* — у бўғчанинг боғини боғлади; *боғмоқ* — кўйлак боғичи (ДЛТ, I, 433, II, 29); «Муқаддиматул-адаб»да *қорин боғи* — брючная повязка; *билак боғи* — ручная повязка; *қўлбоғ* — браслет, *қилич боғ* — ремень меча (Поппе. 172, 178, 187) ва бошқалар. Демак, *боғич* сўзи ўтмишда ҳар бир нарсани *бўғиш*, *боғлаш*, *туғишга* нисбатан ишлатилган.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида *боғич* шундай маъноларга эга: 1) устки кийим (пальто, чакмон, чопон, камзур, костюм)ларни ечганда қоziққа (вешелкага) илиш учун орқа ёқа тагига чатиб қўйиладиган энсиз парча мато; 2) шим белига камарни тутиб туриш учун тикилган энсиз парча мато; 3) ички кўйлак боғи (р. бретелка) ва бошқалар. *Боғ*, *боғич* сўзи *ботинка боғичи*, *қўйлак боғичи*, *шим боғи*, *калсон боғи*, *қўлбоғ*, *оёғбоғ*, *тўн боғи* бирикмалари таркибида ҳам келади.

Боғич сўзи ўз маъносидан ташқари кўчма маъноларда ҳам қўлланади: *Оғизнинг боғи қочди* — хурсандлиги туфайли ортиқ даражада иржайиш маъносида: *Адолат деганда, ўша қишлоқ йигитининг қулоқлари динг бўлиб, оғиз боғичлари бир қарич қочади* (Муштум); *Узундан-узоқ мантиқсиз гап: Шўринг қурсин-да хотин! Бағонатдан бери ғуринг-ғуринг қиласан, на гапингнинг ипи бор, на боғичи* (Ҳамза. 227).

Тугма — қадимий туркий сўз бўлиб «ДЛТ»да учрайди: *тугма эр тугмаланди* — одам кўйлак тугма боғичларини илди, тақди (ДЛТ, III, 220); «Муқаддиматул-адаб»да *топчи* — топчи қадади кўнглакка (Поппе. 350); XIII—XIV асрда ҳам *топчу*, *туйма* (Аттүхфа. 263). Навоий асарларида *тугма* кийимларга қадаладиган буюмдан ташқари турли лаъл, ёқут сингари жавҳарлардан тайёрланган ва кийимларга безак бериш учун тақиладиган ашёни ифодалаган: *Тўнунгда тугма эмас, барча лаъл пайкони, Лабинг ҳавосига борур тугуб қатор кўнгул* (Навоий. Ғ. С. 273); *Шоҳлар тоғиға лойиқ тугма дур, гар берса даст* (Навоий. Ғ. К. 17). Тугманинг безак маъносида ифодаланиши баъзи ўзбек шеваларида ҳозир ҳам мавжуд. Чунончи, Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида *туйма* — зийнат, безак ашёсини англатади³⁴.

Ҳозирги ўзбек тилида тугма, бошқа туркий тилларда *тугма* ва *топчу* сўзлари ишлатилади. Чунончи, озарбайжон тилида *дуймэ*, татар тилида *туйма*, *туймача*, қозоқ тилида *туйма*, жанубий қирғизлар тилида *туйма*, *туймочо*, *мўйўз топчу* — суяк тугмача, яқут тилида *тумах*, қўмиқ тилида *тойме*, олтой тилларида *топчу*//*топчи* ва ҳоказо.

Ўзбек тили шеваларидан: Фарғона, Қўқон, Андижонда *тугма*, *туйма*, Наманганда *тума*, *туйма*, Тошкентда *тузмэ*, Шаҳрисабз, Самарқандда *садап*//*садаф ту:мэ*, Ўшда *туймэ*//*ту:мэ*, Хоразмда *туйма*.

Тугма ўғиз группа тилларда *дуйма*, *дулма*, *илиг*; қипчоқ тилида *топчу*, марказий ўзбек шеваларида *тугма*//*тулма*, *туйма* тарзида қўлланилади.

Ҳали металл, шиша ва шунга ўхшаш предметлар ихтиро этилмаган даврларда *тугма*, юқорида тилга олинганидек, боғични боғлаб *туғиш* маъносини ифодалаган ва *туғмоқ* (боғламоқ) феълларидан функциядошлик йўли билан ҳосил қилинган сўздир. Унинг кийим қисмларини бир-бирига бириктириб турувчилик хусусияти *тугма*, *тугмача* (русча пуговица) маъносида қўлланиши кейинроқ юзага келгандир.

Ёқа — қадимий туркий сўз. *јақадақ* — жалғағали элигдәғ, *ичгінур* (одам ёқада бўлган юқни ялашга овора

³⁴ Ишәев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент, 1977, 161-бет.

бўлса, қўлидаги идиш тушади, яловчи қуруқ қолади) (ДЛТ, III, 321); «Муқаддиматул-адаб»да бу сўз кийим ёқасини билдирган: *Яқо қилди кўнглакка, яқо қариғи* (ёқа қирғоғи), *иштон яқо си* (иштон почаси, қирғоғи) (ДЛТ, 82, 201, 356). *Ёқа* сўзи ундан кейинги давр адабиётларида ҳам кийим ёқа маъносида ва бошқа кўчган маъноларда ишлатилган: *Ёқа чоку яланғоч бошу аёқ*, *Бул ажаб ҳол ила субҳу шомим* (Навоий. X. М. 234); *Сир яқо сиға тушуб ўлтирди*, *Хат ила разм муносиб кўрди* (Шайбонийнома. 139); *Барча беклар тақи бориб эдилар, хон била яқоға дориб эдилар* (Шайбонийнома. 317).

Ёқа сўзининг арабчаси *жайб*дир. Навоий асарларида *ёқа* билан бирга *жайб* ҳам синоним тариқасида учрайди.

Ваҳ, неча ишқ ўти жисмимда сўнғакни ўртагай, Кўнглаким жайбиға ўт солғай, этакни

ўртагай (Навоий. X. М. 383).

Не учун киймиш қаро ҳарён солиб жайбиға чок (Навоий. F. C. 26).

«Навоий асарлари луғати»да *жайб* сўзи яна *чўнтак, кийса, қўйин*; кўчма маънода *кўнғил, дил, дилдаги муддао; жавҳари жайб* — кўнғилнинг нозиклиги маъноларини ифодалаган (106).

Ёқа сўзи ҳам умумтуркий характердаги лексемадир, у қирғиз, татар, турк, мўғул тилларида ишлатилди. В. Радлов луғатида бу сўз қуйидагича изоҳланган: туркча, татарча *яқа, яқо*; қирғизча *жоға, жаға*; мўғулча *джаха* — кийим ёқаси (II, 335); усмонли турк тилида *јақа* — кийим ёқаси, *devrik јақа* — қайтарма ёқа (Турец.-рус., 220); озарбайжон тилида *йаха* — йахалы койнак (Азер.-рус., 215); туркман тилида *јақа* (Туркм.-рус., 809); хакас тилида *чаға* (Шибеева. 98).

Енг — энг қадимий туркий сўзлардандир. *Енг ёсоди кўнглакка* (Приладил рукава к рубашке) (Поппе. 291); *Бўлса ёнинда бир ҳарифи зариф*, *Тут енгидан дағи чароғ сўндур* (Саройи. 375); Навоий, Бобир ва бошқа классикларнинг асарларида ҳам бу сўз асосий ва кўчган маъноларда кўп ишлатилган.

Ҳозирги туркий тилларда *енг* сўзи фонетик, лексик вариантларда учрайди: қозоқ ва қирғиз тилларида *жең*, уйғур тилида *йең*, туркман тилида *ең*. Аммо озарбай-

жон тилида *элса* — энг, *эллик*³⁵ — энглик, чуваш тилида ҳам *алса*.

Ўзбек тилуовчилари энгнинг айрим қисмларини бири-бирдан фарқлаб, уларни қуйидагича номлаганлар: *енг боши, енг ўмизи, енг учи, олд енг бўлаги, орқа енг бўлаги*. Демак, энг қадимий туркий сўз *енг* ва *эллик* традицион ном сифатида ҳозирги туркий тилларда яшаб келмоқда. *Енг* сўзи ўзбек тилида бир қатор бирикма терминларни ясашда ҳам иштирок этади: *қанотча енг, қийғоч енг, финка енг, енг манжети, енг қайтармаси* ва шу кабилар.

Этак. Бу сўз «ДЛТ»да *тон этаклэнд* — тўн этакли бўлди (I, 98); *этаклиг тон* — этаклиг кийим (I, 167) каби бирикмалар таркибида келади. «Муқаддиматул-адаб»да *тон этаклэнд* (Поппе. 142).

Навоий тилида этак сўзи қўлланилган. *Тўн этаги балчиғ ўлуб олди ўл, Олли ўл, аммо анинг оллида кўл* (Навоий. X. А. 174). Синоним тариқасида форсча-тожикча *доман* сўзлари ҳам кўплаб учрайди:

Тиканларким чекиб ҳар сора домон

Дебонким бормағил ул ён ҳиромон

(Навоий. Ф. Ш. 120).

Ҳозирги замон туркий тилларнинг деярли барчасида (фонетик талаффузни ҳисобга олмаганда) *этак* сўзи учрайди: *эдак* (озарб.); *этек* (туркм.); *этек* (қирғ.); *етек* (қозоқ); *адақ* (урянхай); *идек* (хакас).

Этак сўзи иштирокида ўзбек тилида баъзи сўз бирикмалари ясалган: *қўш этак, илонизи қўш этак, этакли камзул* ва шу каби.

Чок, баҳя — кийим тикишда бир ёки бир неча игна захмида юзага келтирилган иплар термаси. Кийимнинг шундай чок солинган қисмини *кийим чоки* дейлади.

XI аср ёзма манбаларида чок сўзи ўрнида *jig* (ДЛТ, III, 32), Навоий тилида туркий сўз *йиг//йик* билан бир қаторда чок сўзи ҳам кенг қўлланган.

Кўнглаким чокин тикарга майл қилдим, эй рафиқ, Билмадинг гўёки кўнглак ичра кўксум чоки бор

(Навоий. X. М. 99).

Бошқа туркий тилларда *йиг, чок* сўзи айрим фонетик вариантларда ҳозир ҳам учрайди. Чунончи, қирғиз

³⁵ allik — сўзи *енг* сўзининг синоними тарзида «ДЛТ»да ҳам учрайди (ДЛТ, III, 32).

тилида *жик* — шов; *қойнок жиг* — койлак чокй (Қирғ.-рус., 254); уйғур тилида *чэк* (Уйғ.-рус., 390); хакас тилида ҳам *чеек* (Хакас.-рус., 315).

Чок кийимнинг қайси ерига тушиши, тикилиш усулига кўра турлича номланади: *ён чок*, *елка чок*, *орқа чок*, *қўлтиқ чок*, *кўринмайдиган чок*, *ич кўйлак чоки*, *йўрма чок*, *қайтарма чок*, *босма чок*, *тўр чок*.

Тикувчилик терминологиясида *чок* сўзининг варианты *бахадир*. Бахя ўзбек шеваларида *бахя* (Тошкент, Хоразм); *лавак*, *бахя* (Фарғона, Андижон); *бахийа* (Қашқадарё, Сурхондарё) шаклларида учрайди.

Рус тилида *чок* ва *бахяни* бир сўз (шов) билан юритилади. Ўзбек тикувчилари нутқида ҳам *чок* ва *бахя* кўпинча фарқланмайди.

Бахя ва *чок* синоним бўлсалар-да, уларнинг қўлланishiга кўра ўзига хос томонлари бор. Масалан, бурма устидан вақтинчалик бостириб тикишни *бахялаб тикиш*, *бахялаб қўймоқ*, *бахяламоқ* дейилади. Лекин *чоклаш*, *чокламоқ*, *чоклаб қўймоқ* дейилганда доимий *чок* назарда тутилади. Дўппидўзликда ҳам кўпинча *бахя* сўзи қўлланади. *Бахя* тикиладиган буюмнинг характери-га қараб катта-кичик бўлиши мумкин. Масалан, Чуст дўппини тепчишдаги игна уриш билан ироқи дўппи тепчигининг бахяси ўртасида фарқ бор. Чуст дўппининг бахяси жуда майда, нозик бўлади.

Косиблар нутқида оёқ кийим қисмларининг тикиб бириктирилган жойида чокнинг икки қирғоғи бўйлаб (аксар рангдор иплар билан) безак учун тушириладиган йўрмани *бахя* дейилади. *Бахя* бегиз — чок тикиш учун ишлатиладиган *бигиз* тури.

Ўзбек адабий тилида *чок* ўрнида кўпинча услубий мақсадларда *бахя* сўзи қўлланади: *олтинларни отанинг ёқа бахясининг орасига тикиб яширганман* («Мустум»).

Қавиқ, тепчик — қадимий туркий сўз бўлиб, «ДЛТ» да *қазиг* тарзида учрайди: *қазиг* — қавиқ (ДЛТ, I, 356). Яна *кобик* сўзи қўлланган (ДЛТ, I, 387); *анјң тоні кобјлді* — унинг тўни қавилди (ДЛТ, III, 62).

Тикувчилик лексикасида буюмга қавиқ қандай усулда тикилишига кўра *қўл қавиқ*, *машина қавиқ*, *оддий қавиқ*, *мураккаб қавиқ* каби номлар ишлатилади.

Тепчик «ДЛТ»да бу сўз *тэwчиді* — тепчиди шаклида учрайди: *Ол тонуг тэwчиді* (у тўнни тепчиди) (III, 291).

Тепчик кўпчилик туркий тилларда ҳам ҳар хил фонетик вариантларда учрайди: қозоқ ва қирғиз тилларида *тепчу* (Қоз. с. II, 351, Юдахин. 727); татар тилида *типчу* (Тат.-рус., 940); ойрот тилида *топшу* (Ойрот.-рус., 156) ва бошқалар.

Тепчик сўзи англатувчи тушунча ўзбек тилининг айрим шеваларида *қавиш* сўзи билан ифодаланган, *тепа қэwш* — дўппи тепасини *тепчиш* каби.

Тепа, кизак, жияк. *Тепа* — дўппининг тепа қисми. Дўппининг қандай бичилишига кўра кийим *тепаси* ҳам турлича формада бўлади. Чунончи, *думалоқ дўппи* тепаси думалоқ бичиқда бўлади; *каржли* (таркли) *дўппи* тепаси тўрт бурчак чиқариб бичилади; *кулоқ дўппи* тепаси конуссимон, чўзинчоқ бўлади.

Кизак — дўппи тепаси ва жияк оралиғи қисми. Узунлиги бошнинг ҳажмига кўра турлича бўлади. Марғилонда *қулоқ*, Самарқанд ва Бухорода *гирд* деб юритилади. Дўппининг тури ва тайёрланишига кўра *кизак* ҳам ҳар хил бўлади. Қўқон, Ўш, Самарқанд атрофларида *кизак* тепчилмай, тагига картон ўрнатилади. Тошкент, Фарғона, Андижонда эса *кизак* ҳам, *тепа* сингари тепчилиб, пилта урилади.

Жияк — дўппининг кизағи четига, тўнларнинг *ёқа*, *енг*, *этак* ва олд четларига, муллача ёқа либосларнинг ёқа четига ўрнатиладиган, шунингдек, шарқ аёллари киядиган лозимларнинг икки почаси четига тутиладиган энсиз тўқима.

Кийимларга жияк тутиш ҳолати Ўрта Осиёда яшовчи туркий халқлар ва тожикларда кўпроқ урф бўлган. Бухоролик чеварлар йўрма усулида тикилган жиякни *зеҳ*, йўрмада жияк тикувчини *зеҳдўз*, йўрма бигизда матога жияк тикиш билан шуғулланадиган касб тармоғини *зеҳдўзлик* деб юритади. Умуман *зеҳдўзлик* дейилганда жияк тикиш, тўқиш, тўн четларига жияк ўрнатиш ишлари ҳам тушунилади.

Самарқанд, Бухоро, Нурота чеварлари лексикасида жиякнинг йўрма бигизда тикилгани ҳам, қўлда эшилган чалма жияк ҳам, шунингдек, жияк дўқонида тўқилган тўқима жиякни ҳам *зеҳ* деб юритилади. Зардўзи тўнларнинг ёқаси, енг учи ва этакларига жияк ўрнатиш *зеҳдўз* томонидан бажарилади. *Зардўзи* тўн жияғи — жияк тўқишнинг мураккаб усулидан бўлиб, бирдан ортиқ уста иштирокида қўл билан чалинади.

Зеҳ тўнга арқоқ ёрдамида тўқилаётган моментнинг ўзида ўрнатиб борилади.

Чуст дўппининг жияғи икки хил бўлади: *тикма жияк* ва *қадама жияк*. Чустдан бошқа шаҳарларда тикиладиган Чуст нусха дўппининг жияғи *қадама* бўлади. Чустда чуст дўппининг жияғи бир вақтда ҳам тўқилади, ҳам тикилади, ҳам тикиб ўрнатилади. Шунинг учун *тикма жияк* деб юритилади. Наманганда *чалма жияк* деб номланишига сабаб, жияк ясаш қадимий примитив усул — қўл билан чашиб тўқиш орқали баъжарилади. Жундан йигирилган ипдан бигиз ёрдамида тўқилган тасмасимон жиякни Сурхондарё ва Қашқадарё областларида *чэроз* ёки *жиҳак* деб юритадилар. У хотин-қизлар кўйлагининг олд ёқасидан тортиб, то кўйлак этагигача ҳам тутилади.

ЗАМОНАВИЙ КИЙИМ-КЕЧАК НОМЛАРИ

Ўзбек тили кийим-кечак лексикасининг маълум қисмини рус тили ва у орқали европа тилларидан ўзлаштирилган сўзлар ташкил этади. Бундай замонавий кийим-кечаклар номининг энг муҳимлари қуйидагилардир:

Костюм асли французча бўлиб, бу сўз ўзбек тилига рус тили орқали ўзлашган. Рус ва европа тилларининг кўпида костюм сўзи умуман устга кийиладиган кийим-кечак, либосни англатади. Ўзбек тилида бу маънода костюм-шим сўзи қўлланади. Рус ва европа тилларида бу сўзнинг маъно доираси анча кенг. «Рус тили луғат» (1958, 1)ида костюмнинг бир қатор маънолари келтирилган: 1) *костюм* — кийим, кўйлак, иш кийими, уй кийими, чўмилиш кийими, спорт кийими, миллий кийим; 2) *камзул*, *желет*, *шимдан* иборат эркаклар устки кийими; 3) *юбка-камзулдан* иборат аёллар уст кийими; 4) *маскарад ёки саҳна кийими* (149).

Ўзбек оддий сўзлашув нутқида костюм ўрнида *камзул* сўзи қўлланилади: *камзулингни егин, камзулингни кийиб ол* ва шу каби.

Шинель — бу сўз ҳам аслида французча (*chenille*) бўлиб, эрталаб кийиладиган уст кийимни ҳамда ҳарбийларнинг қишда киядиган уст кийимини ифодалаган.

Шинель қалин кулранг, сарғиш матодан енг ва бўйи узун, қайтарма ёқали, астарсиз қилиб тикилади. Орқасида белбоғчаси ва битта складкаси бўлади. **Шинель** сўзи ўзбек тилига рус тилидан олинган.

Галифе — икки ён томони думалоқроқ шаклда чиққан, почта томони тор, этик билан кийиладиган ҳарбийча шим. У кўпроқ мовут, трико каби матолардан тикилади. Ўзбек тилига бу сўз асосан революциядан кейин рус тили орқали кирган. **Галифе** сўзи рус тилига асли французлардан ўтган. Биринчи марта шундай шимни француз кавалерия генерали *Gallifet* кийган. Шим номи ўша шахс исмидан олинган³⁶.

Пижама — юмшоқ матодан тикилган, уй ичида кийиладиган чолвор ва калта яхтакдан иборат кийим тури. Бу сўз инглизча *pyjama*. Ўзбек тилига рус тили орқали ўтган. «Қатта совет энциклопедия»да³⁷ бу сўзнинг асли урду тилига оидлиги (*пой* — оёқ ва *жома* — кийим), сўнг европа тилларига ўтганлиги қайд этилган. Демак, бу ном аслида форсча-тожикча сўзнинг фонетик ўзгарган шаклидир.

Телогрейка. Телогрейканинг авра-астари орасига пахта солиб тикилади. Унинг авраси сатин ёки тринкадан, астари эса юмшоқ матодан калта қилиб тикилади. **Телогрейка** қишлоқ уст кийимдир.

Асли бу сўз русча бўлиб, **телогрейка** — танани иситувчи, яъни иссиқ кийим маъносини билдиради. Россияда бундай кийимнинг енгсиз, ичига мўйна тикилган тури **душегрейка** дейилади. Ўзбек тилидаги **пахтали камзул**, **пахталиқ нимча**, **пўстинча**, **пўстин камзул** деб юритилувчи кийимлар телогрейкага яқин туради.

Кофта — турли матолардан ҳар хил фасонда, белдан юқорига кийиладиган аёллар уст кийими. Бу сўз асли полякча (*kofta*) бўлиб, рус тилига ва у орқали Ўрта Осиё халқлари тилларига ўтган³⁸.

Юбка, шуба. **Юбка** аёлларнинг белдан пастга киядиган кийими. Бу ном ҳам ўзбек тилида революциядан кейин пайдо бўлди.

³⁶ Қаранг: Усмонов О., Дониёров Р. Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати. Тошкент, 1965, 111-бет.

³⁷ Қаранг: Большая советская энциклопедия. Том 33. М., 1955, с. 21.

³⁸ Кофта сўзининг этимологияси аниқ эмас. А. Г. Преображенский луғатида ҳам полякча *kofta*, *koftac*, *koftuch* — ипакли турк матоси бўлиб, шу асосда юзага келганлиги ёки туркий *кафтон* сўзига алоқадорлиги ҳақида тахмин қилинган, холос.

Юбка французча *juredan* олинган бўлиб, европа тилларига француз тилидан ўтган.

Шуба сўзи ўзбек тилига рус тилидан ўзлаштирилган. Бу номнинг этимологик маъно тараққиёти ҳақида А. Г. Преображенскийнинг ёзишича, *шуба* сўзи асли арабча³⁹ *drubba* (мовутдан тикилган енгсиз уст кийим) лексемасидандир. Рус ва бир қатор Европа тилларидаги *шуба* тушунчаси билан алоқадор номлар мана шу сўздан олинган: италянча *giubba*, поляк тилида *szuba* — кенг кўйлак, немис тилида *Nachtschaube* — халат, *Re-genschaube* — ёмғир плашчи, *schuppenplez* — ёнот терисидан қилинган шуба.

Демак, арабча жуббадан французча *jube* (юбка), италянча *giubba* (юбка), испанча *chopa*, немисча *schaube* (шуба) сўзлари юзага келган. Ўзбек тикувчи ва мўйнадўзлари лексикасида ич томонига қаратиб мўйна тикилган ва аврасига бахмал, сукно, драп каби матолар сирилган кийим *пўстин* дейилса, мўйна юз томонга сириб тикилган тури *шуба* деб аталади.

Мундир — ҳарбийча кийимдир. Бу сўз асли французча *monture* — таъминлаш сўзидан олинган. Немис тилида *Montur* деб юритилади.

Бу ном ўзбек тилига революциядан сўнг рус тили орқали кирган.

Жемпер — жундан, пахта ип ёки ипакдан тикилган, эркак ва аёллар кўйлаги устидан кийиладиган калтача иссиқ кийим.

Аслида бу сўз инглизча *iumper* — калта пальто терминидан олинган. Жемпер ўзбек тилига революциядан сўнг рус тили орқали ўзлашган.

Ўзбек тилида жемпер хиллари турлича аталади: *йирик тўқима жемпер*, *силлиқ тўқима жемпер*, *болалар жемпери*, *аёллар жемпери*, *эркаклар жемпери* ва шу каби.

Гимнастёрка — трико ёки мовутдан ёқаси қайтарма ёқали ёки тик ёқали қилиб тикилган ҳарбийча устки кўйлак. *Гимнастёрка* устидан одатда камар боғланади. Бу ном ҳам революциядан кейинги даврда ўзбек тилига рус тилидан ўтган.

Пальто сўзи интернационал номдир. А. Г. Преображенскийнинг ёзишича, бу сўз аслида рус тилига ва

бошқа европа тилларига француз тилидан ўтган: франц. *paletot*; немис *Mantel*⁴⁰; испан тилида *paletoqui*; британ тилида *paltok* — деҳқон кийими. Француз тилидаги *paletot* ёпинчиқ маъносида бўлса, бошқа тилларда, жумладан, рус тилида пальто устга кийиладиган қишлик кийимни англатган. *Пальто* сўзи В. Даль луғатида эркаклар ва хотин-қизларнинг кенг қилиб тикилган уст кийими, чопони деб изоҳланади (Даль В. III, 13). Бу сўз туркий тилларда, озарбайжон тилида *пальтар* (Азерб.-рус., 165); усмонли турк тилида *palto* (Турец.-рус., 478); қирғиз тилида *балтоо*//*палтоо* (Кирг.-рус., 106, 605) шаклларида учрайди. Ўзбек тилида пальто сўзидан ясалган бир қатор лексемалар бор: *пальто-боп* — пальтога мос мато; *пальточи* — пальто сотувчи; *пальточи чевар* — пальто тикувчи чевар ва бошқалар.

Шапка сўзининг этимологияси ҳақида А. Г. Преображенский қуйидагича мулоҳазалар билдирган: 1) тилшунос Е. Бернекнинг фикрича, *шляпа* сўзи француз тилидандир; 2) тилшунос И. И. Срезневский мулоҳазасига кўра бу сўз қадимий славян тилидан бўлиб, XIV аср славян ёзма ёдгорликларида учрайди. А. Г. Преображенский кейинги фикрни қувватлайди⁴¹.

Шляпа сўзи немисча *schlaupphut*⁴² терминидандир. *Шапка* ва *шляпа* сўзлари ўзбек адабий тилига рус тилидан ўтган. Бу сўзлар асосида ўзбек тилида баъзи лексемалар ҳосил қилинган: *шапкафуруш*, *шляпафуруш* (шапка ва шляпа сотувчи), *шапкачи*, *шляпачи* (шапка ва шляпа тикувчи).

Беретка — мовутдан кизаксиз қилиб тикилган ёки жун ипдан тўқилган бош кийим. Бу кийим ва унинг номи ўзбекларга руслардан XX асрнинг 30-йилларида кирган.

Беретка асли французча бўлиб, *beret*, яъни ясси шаклдаги бош кийим маъносини англатади. Бундай кийим Россияда Петр I даврида урф бўлганини Н. М. Шанский ҳам қайд этган⁴³.

³⁹ Русско-французский словарь, II, 1956, с. 298.

⁴¹ Қаранг: Преображенский Г. А. Этимологический словарь русского языка. II часть. М., 1955, с. 87.

⁴² Уша луғат, 100-бет.

⁴³ Шанский Н. М. Этимологический словарь русского языка. Т. I. М., 1965, с. 96—97.

³⁹ Преображенский А. Г. Мазкур луғат. 142-бет.

Жилетка — енгсиз, олди очик, уст кийимдир. Жилетка кўйлак устидан кийилади.

Тошкент шевасида бу кийимни *нимча, желатка*. Юқори Қашқадарё шеваларида *васкарча*, Бешкент шевасида *қисмача*, Яккабоғ районида *кутгача*, Андижон ва Фарғонада *камзулча* дейилади.

КИЙИМЛАРНИНГ БАЪЗИ АРХАИК НОМЛАРИ

Ҳар бир тилнинг лексик таркиби шундай кенг бир хазинаки, унда шу халқ тарихига, ҳаёти ва маданияти, моддий ва маънавий ҳаётига оид қимматли маълумотлар акс этади ва сақланади. Тил лексикасида умуминсоният маданиятини ривожлантиришга хизмат қилувчи табиат ва жамиятни янада чуқурроқ билиш ва эгаллаш сирлари мужассамлашади⁴⁴.

Ҳозирги ўзбек миллий кийим-кечак номларидан анча қисми жуда қадимги замонларга оиддир. Ҳаёт тақозоси билан айрим кийим-кечаклар ва уларни ифодаловчи сўз-терминлар эскириб, истеъмолдан чиққан⁴⁵. Баъзилари ўз маъно доирасини кенгайтириб ёки бошқача маъно олиб, ҳозир ҳам ишлатилади.

Бу бўлимда кийим-кечакларнинг архаик номларига тўхталамиз.

Мурсак. Бу ном арабча *мурассаъ* сўзидан олинган. Мурсак арабларнинг қадимий уст кийими туридан бўлиб, у қимматли тош ва зарлар билан безатилган. Шунинг учун ҳам араблар бу кийимга мурассаъ (зийнатланган, безатилган) деб ном қўйганлар. Арабча *мурассаъ* сўзи ўзбек тилининг фонетик хусусиятларига мувофиқ *мурсак* деб талаффуз қилинади.

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, мурсак тахминан XIII асрлардан эътиборан то XVI—XVII асрларгача, паранжи юзага келгунча аёллар учун ёпинчиқлик ҳам устки кийим вазифасини ўтаган.

Бу кийим XIX асрнинг охирларигача кўпчилик туркий ва тожик аёлларининг маросим (аза)⁴⁶ кийими,

⁴⁴ Вопросы исторического развития лексики тюркских языков. М., 1960, с. 1.

⁴⁵ Эскирган, этник характердаги кийим-кечак лексикасига оид «ДЛТ», «НЛ»дан олинган номларнинг тўлиқ сўзлиги ишнинг ило-ва қисмида берилган.

⁴⁶ Кишилик кийим — кўча-кўйга чиққанда, меҳмонга борганда кийиладиган кийим.

орият, яъни кишилик кийими ҳисобланган. 1920 йиллардан то шу давргача бу буюмдан тобут устига ёпиладиган ёпинчиқ сифатида фойдаланадилар⁴⁷.

Паранжи арабча форажия, кўплиги фарожот сўзидан олинган⁴⁸. Бу ном арабларда дин аҳллари, уламо-лар, султонларнинг қимматбаҳо матодан кенг қилиб тикилган устки кийимини англатган. Ватанимизда яшовчи уйғурларнинг айрим этник группалари орасида яқин ўтмишгача *перезе* номи билан юритиладиган мана шундай кийим — енгги узун, кенг формадаги эр-каклар устки кийими расм бўлган⁴⁹.

Паранжининг қайси кийимдан келиб чиққани ҳақида этнографлар турлича фикрдадир. Чунончи: 1) *паранжи* араблар кенг устки кийимининг ўзгарган формаси дейилган нуқтан назар⁵⁰; 2) *паранжи, мурсак, калтача, елак* (желак), *жесда* каби кийим-ёпинчиқларнинг ўзгарган шакли, дейилган мулоҳаза.

Кейинги ҳолда бу сўз туркманлардаги *пўренчек* // *бўрўнчак* — *бурканмоқ* феългага боғланади⁵¹⁻⁵².

Бундай ёпинчиқ номи XI аср ёзма ёдгорлигида *бўрўндӣ* — кийди, бурканиб олди, ёпинди (ДЛТ, II, 116), *бурунчук* — пешонабоғ, хотинлар рўмоли (ДЛТ, I, 467) шаклида учрайди. Навоий асарлари тилида ҳам *бурунчук* сўзи бош узра ёпинадиган ёпинчиқ маъносидан қўлланилган:

Ел узори парниён ҳар ён бурунчук азмидин,
Ул нари учмоққа эгни устида парму экан
(Навоий. X. М. 273).

⁴⁷ Қаранг: Бикжанова М. А. *Мурсак* — старинная верхняя одежда гор Ташкента. — Сб. статей по истории археологии и этнографии АН Тадж. ССР. Т. XX. Сталинабад, 1960, с. 47.

⁴⁸ Қаранг: Арабско-русский словарь. М., 1964, с. 755.

⁴⁹ Захарова И. В. Материальная культура уйгуров Советского Союза. Среднеазиатский этнографический сборник. Часть II. М., 1959, с. 265.

⁵⁰ Сухарева О. А. К истории костюма населения г. Самарканда. Бюллетень АН УзССР, № 10—11, 1945, с. 38—40.

⁵¹⁻⁵² Этнограф Н. П. Лобачеванин фикрича, қадимда уст кийим вазифасини ўтаган туркманча *пўренчек* кейинчалик кийимлик вазифасидан чиқа бориб, оддий бир ёпинчиққа айланиб, унинг енглари ингичкалашиб, оддий бир безак ҳолатига кирган. Унинг ўмизи танага (оғиз очилмай) тикилиб, қўлтиқ қисмидаги қўлаги сақланган. Шу формадан паранжи келиб чиққан. К истории среднеазиатского костюма. — «Советская этнография», 1965, № 6, с. 34—43.

Ҳозирги даврда туркман тилидаги *бурунчек* ҳам ш номлардан келиб чиққан дейиш мумкин.

Чачвон XVI асрда паранжи билан бир қаторда тар қалган. Бу сўз тожик тилида *рўбанд* (рўйи-банд) *чашмбанд*⁵³, қирғиз тилида *чубет* деб юритилади. Қо рақалпоғистоннинг Тўрткўл районида *чишвэнт*⁵⁴. Тош кентда *чачвон*, Бухорода *чимбэнт*, Қашқадарёда *чэи бон*//*чэшвэн*//*чэчбэн*, Наманганда *чуммат*, *тутуқ*, Фарғона водийси шеваларида *чиммат*, қипчоқ лаҳжасида *чиммат*, *чачвон*, *чиммат* сўзлари чашмбанддан мурак каб комбинатор фонетик ўзгариш натижасида юзаг келгандир⁵⁵.

Кулоҳ — туркий тилларга форс-тожик тилидан ўт ган. Ота-боболаримизнинг энг қадимий бош кийими *кулоҳ*нинг тепа қисми чўзиқ конуссимон шаклда бўлиб жун матодан тайёрланган. Қадимий туркий қўлёзма ларда *кулоҳ* ўрнида *бўрк* сўзи қўлланган. Оғзаки фольклор материалларида шеърӣй стилга монандлаш ган *кула* варианты учрайди.

Булутга етади кула си,

Банди бўлғон эр кўлбарнинг боласи

(Холдорхон. IV, 488)

Томоша қинг Бол Аваздай жаллодди

Кула си қайқайиб олдиға ўтди

(Қундуз. III, 287)

Навоий яшаган ва ундан сўнгги даврлар давомиди ҳам *кулоҳ* эркакларнинг донмий бош кийими саналган. Зарлар қадаб ҳашамдор қилиб тикилган тури *кулоҳи наврўзи* — янги йил кириши муносабати билан кийи ладиган бош кийим. Кулоҳ кирланмасин учун унинг тагидан кийиладиган дўппини кулоҳ дўппи дейилиши учрайди: *Мулла Муҳиддин қўрқув аралаш, ҳамроҳла рига сездирмай, гоҳ ичидаги тўн ёқасига, гоҳ телпа ки остидаги кулоҳ дўппини ушлаб қўярди* (С. А б дулла. Мавлоно Муқимий, 314).

Ўтмишда қаландар, шайх, дарвишлар оддий халқ дан ажралиб турсин учун кулоҳга қуръон оятлари ти

⁵³ Қаранг: Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-та тарских наречий. I, с. 569.

⁵⁴ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. Тошкент 1977, 171-бет.

⁵⁵ Жўраев Б. Чачвон ва чиммат, — «Ўзбек тили ва адабиё ти», 1966, 6-сон, 41-бет.

килган, зеҳларига шокила ёки қўнғироқчалар, мунчоқ лар тақилган.

Қаптон — туркий халқларнинг қадимий устки ки йимларидан бирининг номи бўлиб, XI аср тилида ҳам учрайди. Чунончи: *қаптон* — тўн, устки кийим (ДЛТ, I, 408). Навоийда ҳам *қаптон*//*хафтон*⁵⁶. *Хирқа анинг жисмида қаптон бўлуб, Қаптон и тан жисми анинг жон бўлуб* (Навоий. X. А. 110). «Навоий асарлари луғати»да *хафтон* 1) устдан кийиладиган ҳашаматли тўн; 2) *зиреҳ* (уруш кийими) остидан кийиладиган пах талик тўн, кафтан (НЛ, 652) деб изоҳланган.

Бу кийим ҳозир кийилмайди. Кафтон рус тилига фо нетик ўзгариш билан кафтан шаклида ўтган. В Даль луғатида бу сўз рус тилига татар тилидан ўтганлиги, тикилишига қараб *кафтан* ва *полукафтан* (калта каф тан) деб юритилиши қайд этилган (том II, 98—99).

Або (а) Ўрта Осиё халқлари орасида тарқалган, эркаклар киядиган қадимий устки кийим, чакмон. Бу кийим шарққа ислом динининг тарқалиши туфайли араблардан ўзлаштирилган. Ҳамма манбаларда ҳам уни араблар кийими деб кўрсатилади⁵⁷. Або араб ти лида аслида жун мато маъносида бўлиб, кийимни ҳам ифодалаган. Ҳатто у эранинг VIII асрларидан бери маълум. Авраси туя жунидан, астари эса *бўз* ёки *ка тондан* (канопдан) тўкилган матолардан ёқасиз, тир сак энг чакмон, плашсимон кийим.

XIV—XV асрларда *або* юқори табақа кишиларнинг асосий устдан кийиладиган кийими саналган. Бун тас вирий санъат, миниатюралар тарихига онд лавҳаларда кўриш мумкин⁵⁸.

Кейинги асрларда кийим хиллари кўпая бориб, бу кийим формаси фақат қаландар ва дарвишларга хос тонфавий кийимга айланган.

Або сўзи эски қўлёзмаларда ҳам учрайди. Чунончи, XIV аср шоири Сайфи Саронийда: *Ўздан киши йабунса*

⁵⁶ Кузатишлардан маълум бўлишича, *қаптон*//*қафтон* аслида *хафтон* бўлиб (*хафт* — етти, *тон* — кийим), яъни олтинчи қават жанг кийими устидан кийиладиган қадимий уруш кийимидир.

⁵⁷ Сомий Ш. Қомуси туркий. Ҳижрий 1316, 925-бет; Гаф фаров М. А. Персидско-русский словарь. Казань, 1914, с. 549; Баранов Х. К. Арабско-русский словарь, М., 1962, с. 549.

⁵⁸ Норқулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра та рихидан лавҳалар. Тошкент, 1970, 97-бет.

ески аба йарашур, көрксүз кэлингэ көркли тон кэйдир
риб йарашмас (Фозилов. I, 455).

Жубба аслида арабларнинг пахта солиб қавилган кенг узун кўйлагига бўлган. Бу сўз қадимги туркий тилларда қаландарлар, шайхлар киядиган, бўйи ва енгигузун, кенг пахталик тўнни англатган. «Арабча-русча луғат»да *жубба* — кенг енгли устки кийим дейилган (Баранов. 142). Бу ном туркий манбаларда XIII асрдан маълум. «Муқаддиматул-адаб»да бу кийимнинг баъзи турлари тилга олинган. Чунончи: *тулки жубба* — тулки терисидан тикилган кенг тўн (Поппе. 191); *жубба кийди* — устига тўн, кафтан кийди (Монг.-сл. М. А. 211); *жуббаи синжоб* — қизил тулки терисидан тикилган пўстин: *Жуббаи синжобинг ичра вусла вусла қоқу-ми...* (Навоий. Ф. К. 39). «Бобирнома»да ҳам *жубба* — мўйнадан тикилган пўстин маъносида. *Музаффар Мирзо бир камар, шамшир, бир қўзи жубба, бир бўз тўпчоқ келтурди...* (Бобирнома. 245). Рус тилидаги *шуба жуббанинг* ўзгарган фонетик вариантыдир. *Жубба* кейинчалик мўйнадан тикилган кийим турларини ҳам билдирган. Лекин *жубба* термини европатилларига турли фонетик шаклларда ўтган. Хоразм областининг Урганч, Хива, Хонқа районларида, Бухоро областининг Қорақўл шеvasида болалар киядиган пахталик кўйлак *жубба* деб юритилади⁵⁹.

Кисват — уст-бош, кийим-кечак, яъни либос маъносида. Бу сўз ёзма адабиётда XIV асрдан эътиборан учрайди. «Эй йўлум, фуқаро хирқаси ризо тўни дурур. Ҳар ким бу кисват ичинда масканатга таҳаммул қилмаса, муддаи дурур дағи хирқа анга ҳаром бўлур» (Сароий. Гулистон, 126). А. Навоий асарларида бу ном кўп учрайди ва у хилъатнинг синоними сифатида келади:

*Ҳар гадоким, бўриёйи фақр эрур кисват анго,
Салтанат зарбофтидин ҳолат эмас хилъат анго*
(Навоий. Н. Ш. 76)

*Гар Навоий жандасин шоҳ олди, тонг йўқ, чунки иш
Поку беғашдур гадонинг кисватин султон кия*
(Навоий. Н. Ш. 184)

Кисват сўзи ҳозирги адабий тилда деярлик учрамайди.

⁵⁹ Қаранг: Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. Тошкент, 1961, 44-бет; Ўзбек халқ шевалари лексикаси. Тошкент, 1971, 107-бет.

Ўзбек классик адабиётида тез-тез учрайдиган кийим номларидан бири *хулладир*. «Навоий асарлари луғати»да *хулла* — безакли нозик ва нафис кийим; ипакли нафис мато. *Хуллаи ол* — қизил рангли нафис кийим, каби изоҳланган (НЛ, 780). *Хулла* сўзи ҳозир қўлланмайди, уни тарихий ёдномалар тилидагина учратиш мумкин.

Қабо (а) жун матодан тикилган ва жуббанинг остидан кийиладиган эркакларнинг узун уст кийими⁶⁰. Бу ном «ДЛТ»да ҳам учрайди: *чакрак қабо* — қўллар киядиган ва жундан тўқилган бир хил кийим (ДЛТ, I, 442). У XIII—XIV аср ёзма ёдгорликларида ҳам қўлланилган. Аммо *қабо* бу даврда фақат жунли матодангина эмас, балки атлас, шойи каби матолардан ҳам тикилган:

*Ким риёсиз туну кун тоат қилиб,
Вақфу идрор олмади обид бўлур.
Ой бекин юз кимда бўлса ул ҳариф,
Киймайин атлас қабо шохид бўлур*
(Сароий. 120).

Шунингдек, Алишер Навоий асарларида ҳам *гулгун қабо* ибораси тилга олинган:

*Ешибон заррин камар, нозук белин қилсам халос,
Тортибон гулгун қабо сарви сиҳи рафторидин.*
(Навоий. НЛ, 264).

Л. Будагов қабони (форсча) — мовут, шойи ёки бошқа хил матолардан тикилган, кўйлак устидан кийиладиган уст кийим, деб изоҳлаган. Абонинг қабодан фарқи: *або* текис тўқилган жун матодан тикилса, *қабо* паст жун ёки қўпол тўқилган ип материалдан ҳам тикилади⁶¹. Қабонинг енгигузун ва бўйи узун бўлади.

Лачак⁶² — саллабандон маросимда матонинг боши узра икки чеккадан кўкраккача осилиб турадиган қис-

⁶⁰ Қаранг: Ғаффоров М. А. Форсча-русча луғат. II. 1914, 620-бет.

⁶¹ Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб, II 1871, с. 35.

⁶² Лачак асосан ўғуз-қипчоқ группа тилларига мансуб сўз. Бухоро, Хоразмда то Октябр-гача 40 ёшдан ошган аёллар лачак ўраш маросимини ўтказганлар. Бунда қариндош ва яқинларга ошсув берилиб, сўнг бошга лачак ўралган. Бухорода 40 ёшгача бўлган аёллар, келинчақлар учун ўтказиладиган саллабандон маросимида бошларига қават-қават салласимон оқ доқа ўралган ва у икки чеккадан томоқ узра кўкраккача осилиб турган. Мана шу қисмини лачак, лачак тақиш деб юритилади.

ми. Бу ном Навоий асарлари тилида ҳам мана шу маънода тилга олинган: *Кашидалиғ ёғлиғ фарқиға л а ч а к солғойлар* (Навоий. М. Қ.). *Тун узори айдимү субҳ эркинмү, Ваё сочингда бурунчак л а ч а к м у эка* (Навоий. Ғ. С. 475).

Тошкентда кампирлар ўрайдиган катта рўмол тушиб кетмасин учун рўмол устидан танғиладиган пешонабоғга *лачак* дейилади. Қаршида *лачай* — кампирларнинг докадан тикилган бош кийими. Кузатишларда маълум бўлишича, *лачак* бош узра ёпинадиган ва бошга кийиладиган бош кийим туруни ҳам англатади. Қуйидаги мисолда бунини яққол сезамиз.

Иғвочининг гапига кирган,

Сенга ҳам рўмол бўлган,

Аёлнинг л а ч а г и н кийган,

Гумроҳ отанг мен бўлдим (Фольклордан).

Қирғиз тилида *элечек* келинларнинг бошга ўраб ёпиниб, юрадиган рўмолидир (Қирғ.-рус., 1965). Туркман тилида *лачак* диалектал сўз бўлиб бундай рўмол турига турли гуллар тикиб безатилган бўлади (Туркм. рус., 1968).

Хоразм аёллари *лачакни дока рўмол*⁶³, *қозоқи рўмол, бешгулли* ёки *йўринжа гулли рўмол* устидан ўрайдилар. Бу учта рўмол *лачак дўппи*⁶⁴нинг устидан ўралади, буларнинг устидан *пешона билан боку рўмол* (юқа ҳарир, ҳошияли рўмол) ўралади, энг тагидаги рўмолнинг икки учи осилган бўлиб, осилган учлар иякдан боғлаб қўйилади. Рўмолнинг орқа томонидан осилган қисмини *халақа* дейдилар. Буларнинг устидан каттакон оқ дока ёки сурпдан *лачак рўмол* ўралади. Ҳозир *лачакнинг* турлари Хоразмнинг айрим районларидагина сақланган. Масалан, Ҳазорасп районининг Питяк, Овшар, Корвак, Мухамок, Янгибозор, Деҳқонбозор, Қораянтоқ қишлоқларида ҳозир ҳам учрайди. Фарғона⁶⁵, Андижон, Тошкент ва Сирдарёнинг Форинш районида эса шунга ўхшаш рўмол тури *қасава*/*қасаба*

⁶³ Хоразмда оқ дока рўмолни *такана* дейилади.

⁶⁴ *Лачак дўппи* номи билан юритиладиган дўппи патсиз маъини духобадан ёки бошқа сидирға матодан авра-астарли, думалоқлиб тикилади.

⁶⁵ Фарғонанинг Водил районида яхши ният билан кампирларнинг лачагини келинларнинг бошига кийгизилади.

⁶⁶ *Қасава* — арабча *қасаба*. Бу сўзга «Арабча-русча луғат»да *қасаб* — полотно, шитье золотом и серебром, деб изоҳ берилган.

дейилади. Тошкент ва унинг атрофида катта ёшли хотинларнинг *локки, пешонабанд* устидан бош узра ташлаб юриладиган оқ дока рўмолини *дакана* дейилади.

Ридо (ридоъ) ёпиниб ёки елкага ташлаб юрилган. Бу одат Ўрта Осиё тасаввуфчиларига араблардан ўтган. Навоий «Маҳбубул-қулуб»да риёкор шайхлар зикрида айтади: *Эғнидаги мураккаб — рангомезлиқ била муламмаъ. Ридо си уюбининг пардадори ва риё чархи игирган ҳар тори* (Навоий. М. Қ. 34).

Бу буюм шарқ дарвишлари орасида ўтмишда кенг тарқалган. Л. Будагов бу сўзни «Дарвишлар киядиган плашнинг бир тури» деб изоҳлаган (I, 591). Усмонли турк тилида ҳам Л. Будагов таърифлаган маънога тўғри келади (Магазаник. 504). Ридо «Ўзбекча-русча луғат» (1959) да *ёпинчиқ, плаш*, «Тожиқча-русча луғат» (1954) да эса 1) бир бўлак мато, 2) плаш-ёпинчиқ деб изоҳланган.

Далқ (а) ўзбек тили лексикасида жуда кам учрайдиган эскирган сўзлардан биридир. *Далқ* дарвишлар киядиган узун устки кийим номидир. Бунинг хиллари: *далқи пашмина* — жун матодан тикилган далқ; *сариглиқ далқ* — малла далқ; *далқи хизрваш* — кўк тусли далқ (НЛ, 176). Бу номнинг ёзма классик адабиётда кўпдан бери учрашидан, унинг жуда эски форма экани англашилади. У Сайфи Саройининг «Гулистон»идан олинган. *Неча ким далқ эрур ориф либоси. Муборакдур халойиққа дуоси* (Саройий. 96).

Деклай — Ўрта асрда юқори табақа оилаларида расм бўлган. Уни аксар хону беклар саройидаги аёллар кийган. *Деклай* ранг-баранг, қимматбаҳо матодан ҳар хил нозик безаклар бериб тикилган, хушбичим, уст кийимдир. Бу сўз Навоий асарларида учрайди.

Гар Навоий аҳли мабхут йлса, қилманг айбким,

Ҳошия зарбафт этиб, деклай кияр дилбар

бинафш (Навоий. Ф. Қ. 189).

Қизил ҳошия диклайингда эмаским,

Этак қатл этар чоғда қонимга урдунг

(Навоий. Ф. Қ. 194).

Яна: Навоийнинг ҳозирги даврда нашр этилган асарларида бу сўз *дикла, диклай, дакла* шаклларида уч-

Қасаба сўзи ўзбек тили талаффузига мослашиб, охири лаб-лаб ундоши б—в га айланган.

райди. Деклай ҳам калта енг форма, аммо абодан фарқи унинг зарбоп, қумош каби қимматбаҳо матодан тикилишидадир. Деклайнинг ҳақиқатан ҳам калта енг форма эканлигини Навоийнинг қуйидаги мисрандан аниглаш мумкин:

*Ешил енгинки, сориг да к л а д и н кўрунди не тонг
Хазон дарахти бўлур ҳам бирорта ахзар шох*

(Навоий. Б. В. 117).

Жанда (ф.-т.) — сўфий, қаландарлар киядиган маҳсус тўн. Утмишда сўфийликнинг қайси маслакка мансублигига қараб, жанда турли ранг ва турли формада тикилар эди. Бу сўз Ш. Сомий луғатида *gəndə* тарзида (форсий сўз деб) берилиб: *йиртиқ, ямоқли, пажмурда, йиртиқ асвоб, пажмурда қиёфат; йиртиқ асвоб киян, пажмурда қиёфали* деб изоҳланган (Сомий. 1316). Ҳақиқатан ҳам, жанда парча-парча матодан қурок қилиб тикилар эди. Ана шундан олиниб, бадий адабиётда фақир кишиларнинг жулдур кийимлари ўхшатиш йўли билан жанда деб аталадиган бўлган: *Бу ориқ хотиннинг икки ёнида яланг оёқ, жулдур жанда*ларга ўралган ўғилчалари қўрқиб, онани қучоқлади (Ш. Тошматов. Эрк қуши). Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўз асарларида эски ҳаётни тасвирлаганда *кулоҳ, жанда* каби кийимлар номини хурофот тарқатувчи дарвиш ва эшонларнинг эпитети сифатида келтиради:

*Битсин энди эски турмуш,
Ул кулоҳу жанда лар!*

(Ҳ. Ҳакимзода. 24).

Хирқа (а.) дағалроқ жун мато ёки олачадан кен қилиб тикилган уст кийим. Арабларда бу сўз *хирқатун* — латта, лахтак маъносидадир (Араб.-рус., 27). Ушбу маъно Ш. Сомий луғатида ва «Тожиқча-русча луғат»да ҳам кўрсатилган. Ш. Сомий *Хирқа*: 1) бўз ва қумош парчаси; 2) дарвишлар киядиган устки либос; 3) жуббанинг устидан кийиладиган ёки тунда кийиб ётиладиган узун кўйлак устидан кийиладиган, тиззадан пастроққа тушадиган пахталик (калтача) (Ш. Сомий. 575).

Хирқани дарвишлар муборак кийим «Хирқан табаррук» деб юритганлар. Дарвишлик гуруҳи сафига янги кирган кишига хирқа кийдирилган ва у «хирқаи иродат» деб номланган (Ғаффоров. 287).

Хирқа сўзи ёзма манбаларда XIII асрдан бошлаб учрайди: *Қури этмак ашаб, хирқа киярга чун қаноатман, Халойиқ миннатин бори кўтурмакдан фароғатман* (Сайфи Сароий. Гулистон. 134).

*Эй Навоий, кисвати фақру фано сол эгнига,
Йўқса хирқанг тенгдурур гар атлас ўлсун гар
палос* (Навоий. Н. Ш. 234).

Хирқа паст нав матодан тикилган кийим бўлгани учун шоирлар, бу сўзни аксар, фақирона кийим маъносида ишлатар эдилар: *Гарчи келса эски тўн биздек дуоғўйи фақир. Камбағалнинг хирқасидин орқилмоқ шунчалар* (Муқимий).

Қиёмат қийиқ — вафот этган аёлларга кийгизиш учун оқ матодан тикиладиган бош, чекка, бўйинларни ўраб турадиган, кўкрак қисмига оятлар битилувчи эски кийим тури.

КИЙИМ-КЕЧАК НОМЛАРИНИНГ АТАЛИШ ПРИНЦИПЛАРИ

Умумхалқ тили лексик бойлигининг ажралмас қисmini ташкил этган кийим-кечак номлари ўзига хос аталиш принципларига эгадир. Масалан, *тўн* сўзи қадимда умуман устга кийиладиган кийимларнинг умумий номи бўлган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида у уст кийим туридан бирини ифодалайди. Худди шунингдек, *кўн* сўз XI аср тилида фақат от терисини билдирган бўлса, кейинчалик, умуман, чарм тушунчасини англата бошлаган. Бирор сўздан ажралиб чиққан ҳар қандай кўчма маъно умумхалқ тилида кенг тарқалиб, сўзнинг лексик маъноси сифатида барқарорлашиши мумкин. Кийим-кечак тикувчилар лексикасида *қопқоқ* (қопламоқ феълидан) атамаси бор. У ўзбек тилида чойнак, сандиқ, яшик, қозон, кострюль каби нарсаларнинг оғзини берkitиб турадиган туридан ташқари кийимнинг қуйидаги қисмларини ҳам ифодалайди: 1) кекса аёллар кўйлак ёқасининг олдида, изма очиладиган қисмига икки қават қилиб тикилган қисм; 2) уст кийимларнинг чўнтак оғзини берkitиб турадиган авра матодан тикилган бўлак; 3) эркаклар кўйлагининг орқа қисмига солинадиган энлик букма; 4) шим ва кольсонларда олд томонда, изма очиладиган қисми. Ўзбек тилида чўнтак атамаси бор. Оддий сўзлашув тилида чўнтакнинг варианты *ҳамёндир*. *Ҳамён* — тананинг икки ён томонида бўлганлигидан юзага келган иккиламчи номдир. Предметларнинг муҳим белгиси, айрим томонлари, хусусият ва ўхшашликлари, яқинликлари, функционал вазифаларига кўра дастлабки ном кейингисига ўтади. В. И. Ленин таъбири билан айтганда, «Инсон тушунчаси қотиб қолган эмас, балки доим ҳаракатда, ривожланишда, бири иккинчисига ўтади ва бири иккинчисини тўлдир

ди, акс ҳолда, у ҳар қандай ҳаётни ўзида акс эттира олмайди»¹.

Кийим ва кийим қисмларига семантик усулда ном қўйишда кийим тикувчи ўзбек усталар метафора, метонимия усулидан кенг фойдаланганлар. Чунончи, дўппи номларидан: *тинчлик каптари* — гулларига каптар нусхаси киритилиб тикилган дўппи. *Лайли-Мажнун* — гуллари турли рангдаги ипакдан, элементлари бир-бирига киритиб тикилган дўппи. *Инжиқ нусха* — гуллари мураккаб, нозик, тикилиши қийин дўппи.

Кийим-кечак номларини семантик-синтактик усул билан ясашда ибора таркибида қатнашаётган сўзлар маъносидан тамоман бошқа маъноларда қўлланади. «Ака, икки сўм» — дўппининг гўзал гулли нусхаларидан бири (кўришингизнинг ўзига икки сўм тўлайсиз! деб, харидорга, уни қизиқтириш учун қочирим қилинган ибора).

Таркибли терминларни тузиш содда терминларга нисбатан аниқ ва осонроқдир: *кўкрак бурма кўйлак*, *чекматўр дўппи* каби составли терминларнинг юзага келиш сабабларига эътибор берилса, улар составидаги сўзларнинг қандай сабабларга кўра, қайси номга айланганлигини сезиш қийин эмас. Лекин дўппи, рўмол, тўн, қалпоқ, кўйлак ва шу каби содда номлар қандай принцип асосида яратилганини белгилаш учун бу сўзларга диахроник тарзда ёндашиш, тарихий давр ёзма манбаларидан унинг лексик, фонетик ва морфологик тараққиётини аниқлаш, бошқа қардош тилларга қиёслаш, хуллас, лингвистик — этимологик анализлар ўтказиш зарур бўлади. Бундай сўзлардан айримларининг морфологик ҳамда этимологик жиҳатдан структураси анализ қилинса, улар ўзак ва сўз ясовчи қўшимчалар қўшиш билан ясалганлиги сезилади. Масалан: *жияк* — *жий* + *ак*, яъни *жиймоқ* (йиғмоқ, тўқимоқ) феълидан юзага келган; *кизак*//*кизаҳ* — асли *зеҳак* бўлиб, метатеза ҳодисаси асосида юзага келган ясама сўздир: *зеҳ*//*зиҳ* (қирғоқ) сўзига *-ак* сўз ясовчи аффикс қўшиш билан *зеҳак* > *кизак* сўзи ясалган. Бундай сўзлардаги сўз ясовчи қўшимчалар ҳозирги даврда сўз составига сингиб кетган. Ҳозир уларни морфологик қисмларга ажратиш зарурияти қолмаган.

¹ Ленин В. И. Философские тетради. М., 1947, с. 320.

Кийим-кечак номларини семантик усулда ҳосил этиш, грамматик усулда ясашга нисбатан маҳсулдор бўлиб, буларнинг кўпчилиги таркибли терминлардан иборатдир.

Ўзбек тилида кийимлар хили ва қисмларининг номлари жуда кўп. Бу номларнинг аталиши негизда турли тасаввур ва тушунчалар, ономасиологик принциплар ётади. Бу принципларни қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. **Материалига кўра номлаш.** Бунда кийимнинг қандай газламадан тикилганлиги асос қилиб олинади. Масалан: *духоба, кимхоб, мовут, лас, атлас, беқасам* ва бошқалар. *Атлас кўйлак* (атлас матодан тикилган кўйлак тури), *мовут чакмон* (майин тоза жундан ишланган матодан тикилган чакмон): *Додхоҳим, додхоҳлик сенга хос, Порасиз ўтмас сенга юз илтимос. Учраса илдам мовут тўнлик киши ўйлашиб сўнг учрашар йиртиқ либос* (Муқимий. Додхоҳим). ...*б а н о р а с ч о п о н н и н г* кенг барларида ўралашиб келаётган кекса бир уламо томоқ қириб ўзидан хабар бермаганида, ким билади, бу сукунат яна қанча давом этар эди экан? (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча, 38); *банорас тўн* (арқоғи ва ўриши ярим пишитилган кумушсимон ипакдан қўл дўконда тўқилган матодан тикилган тўн); *байтир тўн* (ўриш ва арқоғи пишитилган йўғонроқ қизил ё кўк тусли ипдан тўқилган матодан тикилган чопон): *Қашқар, Қўқон ҳам тор, халқ зич, бозори тиқилинч, кўчалари тор шаҳар бўлиб, одамлар телпак, қизил байтир тўн кийиб кўплари эшак миниб юрар эдилар* (С. Абдулла. Мавлоно Муқимий); *қумош тўн* (шоҳи тўн); *олача тўн* (йўл-йўл бўз тўн); *тўрма тўн* (ингичка жундан тўқилган газламадан тикилган тўн); *шойи тўн* (шойидан тикилган); *қалами тўн* (йўл-йўл бўздан тикилган тўн); *латта камзул* (ёқаси, олди ва этакларига зарҳал тутқи тутилган ёки ипак билан турли гуллар тикилган, астарли, енгсиз, ўзидан турли гуллар солинган матодан тикилган аёллар камзули); *ҳисори тўн* (ҳисори қўй жунидан, ёки қора рангли жун ипидан тўқилган матодан тикилган тўн); *кимхоб тўн* (арқоғи ипак, ўриши зар иплардан турлича нақш солиниб тўқилган қадимий бухоро тўқималаридан тикилган тўн) ва бошқалар.

2. **Кийимнинг шакли, фасонига кўра номлаш.** Қайтарма ёқа эркак ва аёллар, болаларнинг кўйлак, пальто ва камзулига тикилади. Масалан: *Салимбой баччанинг бошига ян-янги тагдўзи дўппи, устига чўнтаклари қопқоқли қайтарма ёқали узун оқ жу ж у н к а м з у л, оёқларида ихчам янги этигига қаради* (Ойбек. Қутлуг қон). *Очиқ ёқа кўйлак ёки ёқасиз кўйлак* — кўйлакнинг ёқа ўйиндиси каттароқ, кенгроқ ўйилиб, ёқали ёки ёқасиз тикилади. *Тик ёқа ёки кертмак ёқа* — камзул бўйин айланасини ўраб турадиган кенгликда, тик турсун учун орасига матодан 2—3 қават қўйиб, махсус ишланган ёқа. Камзул, китель, ҳарбий кийимларнинг кўпчилигига тик ёқа тикилади. Тошкентли тикувчи ва бичиқчилар нутқида *тик ёқа ёки кертмак ёқани* илгари *рум ёқа* деб юритилган². Буни сўзлашув тилида *бўғма ёқа* (кўйлак) деб аталган. Шундай ёқали камзулни *бўғма ёқа* камзул деб юритилади: *мен истансага чиққанимда ичидан бўғма ёқа камзул кийган саллалик бир йигитга кўзим тушди* (Муштум). Аёлларни паранжи балосидан *қутқардик, эркаклар бўғма ёқали кўйлак* киядиган бўлиб қолдилар (С. Маҳкамов. Гина).

Думалоқ (юмалоқ) *дўппи*. Таги думалоқ андазага солиб бичиш усулида тикилган каржсиз дўппи. Унинг духобадан бичилиб гул тикилгани ва тагдўзи усулида тикилгани ҳам бўлади. Буни тикиб бўлгач, думалоқ қоллига тортиб дўхтига келтирадилар. Бундай дўппи Тошкентда 1930 йилларгача кийилар эди. *Каржли ёки таркли³ дўппи*. Шакли думалоқ бўлмай, тўрт бурчакли, икки бети ораси букиб, каржланган дўппи. Тошкентда *каржли*, Фарғона, Самарқанд, Бухорода — *таркли* дейилади. Чуст, Башоратхон, Хуршид, Лайли-Мажнун, илма усулида тикиладиган духоба дўппилар *каржли* бўлади. Дўппининг *каржи* (тарки) махсус таҳтакач ёки пресс машиналарида сиқиб қўйилади ва карж чиқарилади. *Кенг ёқа кўйлак* (р. шалевый воротник) хотин-қизлар кўйлагининг европача ёқа тур-

² Тошкентлик (пенсционер 76 ёшли) Ғ. Муталлибов ва О. Тошхўжаевлар билан 1967 йили қилинган суҳбатдан маълум бўлишича, илгарилари ўқимаган аҳоли яқтак кийишга ўргангани сабабли уларга бу янги форма — *рум ёқа* галати туйилиб, улар буни *ит ёқа* деб номлаганлар.

³ Бухоро, Самарқандда каржни *тарх*, Андижон, Марғилон ва Қўқонда *тарк, таркли дўппи* дейилади.

ларидан бўлиб, ёқаси кенг ҳажмда олиниб, елка атрофи билан орқага қайириб қўйилади. Бундай ёқали кўйлаklar сўнгги 20 йил ичида урф бўлди. *Думалоқ ёқа кўйлак* — аёллар кўйлаги ёқа туридан бўлиб, ёқасининг қирғоғи думалоқ шаклда тикилади. Бу ҳам европача кийим ёқаларидан олинган ва сўнгги даврларда урф бўлди.

3. **Хосланганлигига кўра номлаш.** *Сўфи ёқа кўйлак* ёқаси мулла ёқаникига қараганда бўғиқроқ бўлади. Ёқа ўйиғи ярим горизонтал шаклда ўйилиб, четига адиб тутилади. Аёлларнинг шундай кўйлаги эса олдин очикроқ бўлиб, боғич билан беркитилади. *Жадид ёқа кўйлак* — ёқаси худди украинча кўйлак ёқасига ўхшаш бўлиб, бўйин чап четидан пастга қараб очилган ёқа. Бундай ёқали кўйлакни революциядан олдин ўқимишчи кишилар, жадидлар кийишган. Номи ҳам шундан олинган. *Мулла ёқа кўйлак* ёки *муллача кўйлак*. Бундай кўйлакнинг ёқаси горизонтал шаклда, икки елка устидан очик бўлиб, четига ингичка жияк тутилади. *Мулла ёқа кўйлак* сўзлашув тилида *киптаки* (кифтаки) *кўйлак* деб ҳам юритилади. *Киптаки кўйлак* деб *тайинладингми? Тагин ит ёқа қилиб кўймасин* (С. Абдулла. Мавлоно Муқимий. 168). Сурхондарё, Қашқадарёда ҳам шундай кўйлак *мулла ёқа* деб номланади. Бундай кўйлакнинг ёқаси ҳам олд, ҳам орқа томонидан қийиқроқ очилиб, чет қийиғига ингичка жияк тутилади. *Матрос ёқа кўйлак* — денгизчилар учун махсус тикилган ёқали кўйлак. Ёқа кенг тўрт бурчак шаклда тикилиб, олд томонига галстук ўрнатилади. Ёқа четлари чилта (ингичка) жияк билан безатилади. Болаларнинг шундай ёқали либоси *матросча* ёки *матросча кўйлак* деб номланади.

Қиз ёқа кўйлак — кампир ёқага ўхшаш, фақат олд очиги четига ингичка гулли жияк тутилади. Томоқ кўринмасин учун иккитадан тўрттагача тугма қадалади. Қашқадарё, Сурхондарёда бундай ёқани қиз ёқа дейилади.

Кампир ёқа кўйлак — кампирлар киядиган ёни енгил кўйлак, енг ва бўйи узун кўйлак. Бунинг олд томонидан пастга кесилади ва шу ерига қопқоқ тикилади ва томоқ тагига қатор тугма қадалади. Бўғма ёқага ўхшаш бўйинни ўраб турувчи ёқа қилинади. Бунга икки дона тугма қадалади. *Хотин ёқа кўйлак* — кампир

ёқа кўйлагига ўхшайди, лекин тугмасиз, жияк тутилиб, бўйин тагидан бўғиб боғланадиган боғичлар бўлади.

4. **Ранг-тусига кўра номлаш.** Кийим қандай матодан тикилган бўлса, ўша матонинг ранг-туси асосга олинади. Чунончи: *малла чопон* — малла рангли ипдан тўқилган бўздан тикилган чопон; *малла чакмон* — малла рангли жун ипдан тўқилган матодан тикилган чакмон. *Малла чакмон кийган пакана чол аллақачон етиб келган, извошни эшикка кўндаланг қилиб, бўйсини кутиб турарди* (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). *Қизил тўн* — қизил рангли матодан тикилган тўн, бу тўн *арғувоний тўн* номи билан ҳам юритилади; *байтир тўн* — қизил алак ёки чит тўн; *олабайроқ тўн* — қизил, сариқ, оқ йўлли банорас тўн; *Хонақоҳнинг тўрида янги олабайроқ тўнда Садриддин аълам чордона қурган ундан пастда йнтача мударрислар ўтирарди* (Ойбек. Улуғ йўл. 1967, 44). *Хумсабзи тўн* — яшил рангдаги чивик йўлли банорас тўн.

5. **Ўхшашлигига кўра номлаш.** *Костюм ёқа кўйлак* — ёқаси икки қисмдан (олд ва орқа ёқа)дан иборат бўлади. Кўйлакнинг олд томондан чиқарилган ёқаси орқа ёқага бирлаштириб тикилади. Бунга Қашқадарё, Сурхондарёда *кетки ёқа* ёки *қўш ёқа кўйлак*, Тошкент, Андижон, Фарғонада *костюм ёқа кўйлак* // *кастём ёқа кўйла(й)* деб юритилади. *Қайчи ёқа кўйлак* — олд ва орқа ёқа бир-бирига туташмай қайчининг оғзи сингари ажралиб туради. *Мурсак ёқа кўйлак* — худди тўн ёқаси сингари олди очик, ингичка шерози жияклар билан безатилган бўлади. *Пар-пар ёқа кўйлак* — Сурхондарё, Қашқадарё областларида сурпдан, алвондан ёки шойидан тасма қилиб кесилади ва машинада қат-қат қилиб тикилиб, ёқа ўрнига ёпиштирилади. Қаршида бундай ёқани *бағбаға ёқа кўйлак* дейилади. *Тўн ёқа кўйлак* — ятак ёқа сингари ёқа машинада майда қавилади. Бу сўз адабий тилда ҳам учрайди: *Мулла Муҳиддин қўрқув аралаш, ҳамроҳларига сездирмай, гоҳ ичидаги тўн ёқа кўйлагини, гоҳ теллак остидаги кулоҳ дўппини ушлаб қўяр эди* (С. Абдулла. Мавлоно Муқимий). *Гилам дўппи* — формаси ярим конуссимон дўппи. Таглиги нақш — гуллар тўлдириб тикилади. Бундай дўппи Тошкент шева-сида *гилам дўппи, нўғай дўппи* ёки *чўччайма дўппи* дейилади. Бухоро зардўзлигида бундай формада лик-

какдўз ва зардўз дўппиларни тикадилар. Дўппи гулла-ри гилам гулига ўхшашлиги туфайли *гилам дўппи* (Фарғона водийсининг айрим шаҳарларида *шолча дўппи*) деб юритадилар. Бу нусхани асосан Шаҳрисабз ва Китоб шаҳарларида тикадилар. Шу сабабли *Шаҳрисабз дўпписи* деб ҳам аталади.

6. **Тикилиш усулига кўра номлаш.** Кийимлар тикиш жараёнида чок ҳамда гуллари кўзга ташланадиган муҳим белгиларига кўра номланади. Чунончи: *илма дўппи* — тепа ва кизагига тушган гуллар ипагини игна учи билан илиб-илиб тикишдан ҳосил қилинган дўппи нусхасига *илма дўппи* ёки *илмадўзи дўппи* дейилади. *Чекматўр дўппи* (Тошкент шевасида *чакма тўр тўппи*) тепаси ва кизагидаги гулларида ташқари қолган очик ерлари оқ ипакда игна билан чекиб-чекиб чок солиниб тўлатилган дўппи, *тагдўзи/тегдўзи* (Тошкент: те:дўзи). Оқ сурпга палак тикиш усулида сидра оқ ипак билан йўрмаб тикилади. Буни *оқнар дўппи* деб ҳам атайдилар. Бундай дўппини попода ҳам тикадилар. Ўзаро фарқлаш учун қўлда тикилгани *қўл тагдўзи*, попода тикилганини *машина тагдўзи* деб юритилади. Қўқон, Марғилон, Хўжанд ва Самарқанд томонларда *тагдўзи* маъносида дўппининг бошқачароқ турини, яъни *чекма тўр* дўппини тушунадилар. Марғилонда зангори шойига чекма усулда тикилган тўрт гулли, каржли дўппини ҳам *тагдўзи* деяверади. Шаҳрисабз, Самарқанд чеварлари эса *заминдўзи* деб атайди. *Бурма кўйлак* — кўкрак ёки бели буриб тикилган кўйлак. Буни икки хил ўзбекча бичиқли кўйлакларни кўкрак бурма дейилиб танасининг кўкрак қисми, бурилиб елка (тепа) қисмига ўтказилади. *Бел бурма кўйлак* — бўйлиги икки қисмдан, яъни елкадан белгача ва белдан этаккача бўлади.

7. **Бичиқлига кўра номлаш** *Тўғри кўйлак* ёки тўғри бичиқли кўйлак кампирларнинг бўйи ва енглари узун кенг тикилган кўйлаги.

Русча бичиқли кўйлак ёки *русча кўйлак*. Руслар ва европа халқларининг кўпчилиги княдиган, тор бичиқда ёки турли торайтқишлар билан торайтиб, киши қоматига ёпишиб турадиган қилиб тикилган кўйлак.

8. **Турли белгиларига кўра номлаш.** *Қуроқ тўн* — ҳар хил ёки бир хил рангдаги матодан қураб (улаб) тикилган тўн; *ислиқи тўн* — эски тўн: *Қазисан, қарта сан, ахир аслинга тортасан!* — деди кампир омборни

қулфлаётиб. Энди жир битди-да! Битта кўйлак иккита бўлди! Увада, ислиқи тўн хумориси тутгандир (А. Қаҳҳор. Қўшчинор, 3).

9. **Маросимлар номи билан аташ.** *Тўй тўн* — тўй маросимида кийиш учун сақланадиган тўн. Бундай кийим уйғур тилида *омат тўн* дейилади. *Тўйга борсанг тўйиб бор, тўй тўнингни кийиб бор* (Мақол); *байрам тўн* — байрам, шунингдек, тантаналарда кийиладиган тўн; *аза тўн* — азада кийиладиган тўн. *Қиёмат қийиқ* (лачак, мурсак, калтача) кабилар кийимнинг маросим номи билан аталиши учун мисол бўла олади.

10. **Топоним ва этнонимларга нисбат бериш орқали номлаш.** Кийим-кечак лексикасида баъзи кийимлар бу буюм дастлаб қайси жойда ёки қайси халқ томонидан яратилганига кўра ҳам номлангандир. Бунда кийим номи топоним ёки этнонимларга нисбат бериш усулида яратилади.

Масалан: *Чуст дўппи* (чуст нусха дўппи) — Чуст шаҳрида шу шаҳар чеварлари томонидан ижод қилинган дўппи: *Сидиқжон... чуст нусха дўпписини кийди, соқолини қирдириб, мўйловини икки томонга шопдай қилиб бураб қўйди...* (А. Қаҳҳор. Қўшчинор, 219).

Нўғай ёки татар *дўппи*. Дўппининг нўғай чеварлари томонидан яратилган нусхаси. Бу дўппи 30-йилларда ўзбекларда урф бўлган эди. *Ҳожи дўппи* ёки *турк дўппи*. Арабистон ва Туркия томонларда қизил майин жун матодан тепа ва кизаги битта, астарсиз тайёрланган, цилиндрсимон бош кийим. Илгари бундай дўппини Арабистонга ҳажга борган ҳожилар совға тариқасида олиб келиб, тарқатар эдилар. Шу сабабли *ҳожи дўппи* деб аташган. Ҳожи дўппи номи баъзан бадий тилда учрайди: *Мулла Мадрахим жавдираган кўзларини Ўсмонбек бошидаги қизил мовут чўччайма ҳожи дўппига тикди* (Ш. Тошматов. Эрк қуши, 250). У айрим шеваларимизда *чўччайма дўппи* деб ҳам юритилган. Самарқандда *ҳожи дўппини қалпоқи ҳожаги* (ҳожилар княдиган дўппи) деб юритишади.

11. **Хом ашёга кўра номлаш.** Бу принципга кўра кийим номи хом ашё номидан олинади. Чунончи: *тулки пўстин* — астари тулки мўйнасидан бўлган пўстин; *ип рўмол* — ипдан тўқилган рўмол; *ипак рўмол* — ипак-

дан тўқилган гажимлар чиқарилган рўмол; зар дўппи — Бухоро, Самарқандда зардўзи калапўш дейиладди. Бунда дўппи беаги зар сув югуртирилган металл толали ингичка зар ип ва ипак толаси қўшиб тайёрланган хом ашёдан тикилади. Мана шундай зар ип билан тикилган дўппи зар дўппи ёки зардўзи дўппи деб номланади.

Зардўз дўппилар ипнинг хилига кўра турлича номланадилар. Кумушсимон сим ип билан тикилганини — симдўзи; ипак тикилса — абришимдўзи; хом ипак билан тикилса — хомипак дўппи; майда йилтироқ мунчоқлар билан безатиб тикилганини нозик дўппи деб юритилади.

12. Кийилиш усулига кўра номлаш. Ич тўн — усткитўннинг тагидан кийиладиган тўн. Кийимнинг бундай ич тўн ва таш тўн деб юритилиши «Девону лўғотит турк»да ҳам учрайди: таш тўн⁴ — ташқаридан кийиладиган тўн (ДЛТ, III, 166). Ич тўн ва таш тўн деб номланиш хусусияти ҳозирги замон ўзбек тилининг айрим шеваларида учрайди. Ич тўн — қадимда ичдан кийиладиган ҳар қандай кийимга, ҳатто лозимга ҳам айтилса, ҳозирда яктак тўн тагидан кийиладиган тўн, чопонга айтилади. Таш тўн — чопон устидан кийиладиган авра-астар ёки аврадан иборат енгил кийим. Бундай тўн Навоий ва Бобир асарларида яланг тўн, ялак тарзида учрайди. Чунончи: икки юзга ҳам деклаю тўн бериб, яланг тўн аларга яна ўн бериб (Навоий, С. И.); Қўчимхоннинг элчиси Амин Мирзога камар ханжар ва зарбафт ялак ва етмиш минг танга инъом бўлди (Бобирнома. 428). Бундай тўн айрим туркий тилларда: қозоқ ва қорақалпоқ тилларида елак; татарларда желан; усмонли турк тилида желак; туркман тилида елбегей дон (Туркм.-рус., 303); қирғиз тилида желак, желан тўн ёки желбегей (Кирг.-рус., 245); тўннинг бу турлари номи ўзбек шеваларида ҳам учрайди. Чунончи: Фаргона, Тошкент шеваларида авра тўн/яхтак тўн: Ярим кечаси эшик ғийт этиб очилдию, чол бошига оқ авра тўн ёпиниб, кириб келди (А. Қаҳшор. Қўшчиноҳ, 253). Андижонда елвагай деб яктак

нинг енгини киймай, елкага ташлаб юришга айтилади, елвагай чиқди (яъни кийимини, енгини киймай елкасига илиб чиқди) каби. Хоразмда йелак/елвагай номлари бор: Елвагайга банд соламан жиякдан, Болаға буюрдим рўмол кўйлакдан (Хоразм халқ қўшиқларидан).

13. Гули ва нақшига кўра номлаш. Ғўзаничок рўмол — ғўзанинг пўчоғига ўхшатиб, гул солиб тўқилган ғажим рўмол; писта пўчоқ рўмол — писта пўчоғи шаклида гул чиқариб тўқилган ғажим рўмол; чамандагул дўппи — турли рангдаги ипаклар билан чиройли гуллар солиб тикилган дўппи; шойигул нусха дўппи — нақш элементи шойигулга ўхшатиб тикилган дўппи; ироқи ёқа кўйлак — ёқаси ироқи чок билан беаб тикиладиган кўйлак; ироқи ёқа — Андижон, Ўш шеваларида сайма ёқа (қирғиз тилида ҳам сайма жақа). Тошкентда бу кўйлак ироқи кўйлак ёки ироқи ёқа кўйлак деб юритилади.

14. Айрим қисм номларига нисбат бериш принципи. Кийим номи кийимнинг айрим қисмлари номидан олинади: Қўш этак кўйлак, илон изи қўш этак кўйлак — кўйлак этагига ёки этак четига қўш этаклар илон изи шаклда тугилади; учбел камзул — бел қисми ихчам бўлсин учун камзул белининг икки ёнидан бир оз қисми қирқиб олинади, икки ён ва орқа белига қийиқлар солиб тикилади; бешбел камзул — юқоридаги усулда тикилиб, икки ёнига иккитадан, бел ўртасига эса битта улоқ солинади.

⁴ М. Кошғарийда келтирилган таш тўн номи устдан кийиладиган ҳар қандай тўн (чопон, тўн ва яктак тўн) кийим турларини ифодалаган.

КИЙИМ-КЕЧАК НОМЛАРИНИНГ ГРАММАТИК ТУЗИЛИШИ

Кийим-кечак номлари грамматик тузилишига кўра содда, қўшма ва таркибли номларга бўлинади. Содда номлар тузилишига кўра: 1) туб номлар; 2) ясама номларга ажралади.

1. **Туб номлар.** Кийим-кечак номларининг аксарияти содда номлардир. Чунончи: а) кийим номлари: *тўн, чопон, дўппи, қалпоқ, камзул, кўйлак, пальто, костюм, фартук, халат* ва бошқалар; б) қисм номлари: *бахя, кизак, жияк, почка, тепа, чўнтак, авра, астар, адип, мағиз, паравуз, энг, ён, бўй, банд, боғ, оғ, липа* ва ҳоказо.

Келтирилган номлар асрлар давомида қўлланиб келган ҳаётий сўзлар бўлиб, тилнинг луғатини бойитиш учун янги сўзлар ясашда база сифатида хизмат қилган¹.

2. **Ясама номлар.** Ўзбек тилининг кийим-кечак лексикасида сўз-терминлар икки хил усулда ҳосил қилинади. 1. Морфологик усул. 2. Синтактик усул.

1) Морфологик усул билан сўз ясалиши. Умумўзбек тили доирасида мавжуд сўз ясовчи аффикслар ушбу лексика сўз-терминларини ясашда ҳам актив иштирок этади. Булар *-ма, -чи, -дўз* (-дўзи, -дўз-лик), *-и, -ик, -иқ, -гич, -кич, -ғич, -лик, -дор, -ма, -ча, -чи, -ш(иш), -а, -ак, -вон, -бон, -пўш, -пуруш, -ги* (-ки), *-ли, -лик, -мон, -моч* аффиксларидир. Бу усул билан кийим-кечак номлари, кийим қисмлари номлари, жараён номлари, касб-ҳунар номлари, касб эгаларининг номлари вужудга келтирилади.

¹ Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1956, 91-бет.

Қуйида уларнинг баъзиларига тўхталамиз: *-ма* ўзбек тилида сермахсул сўз ясовчи аффикс. У ҳақда туркологияда етарли маълумотлар бор². Кийим-кечак лексикасида *-ма* аффикси феъл ўзак ва негизларга қўшилиб, ўзак-негизда ифодаланган ҳаракат натижасида ҳосил бўлувчи кийим ёки кийим қисми номини ясайди; *босма* (чакмон), *босма* (чок), *йўрма* (чок), *бурма* (кўйлак), *кесма* (чўнтак), *санама* (рўмол), *қавима* (чопон), *туғма, бостирма* (чок), *йғирма* (чок), *айланма* (чок), *қавима* (тўн).

-чи, -дўз аффикси. *-чи* аффикси туркий тиллардаги сўз ясовчи сермахсул аффиксдир. *-чи* аффиксининг морфологик синоними тожикча сўз ясовчи элемент *-дўздир*.

-чи аффиксининг сермахсуллигини А. Гуломов қайд этган: *-чи* аффикси орқали отдан от (касб оти) ясалди (сутчи, балиқчи каби)³.

Н. К. Кононов *-дўз* аффикси бирор нарсани тикувчи шахс номини ясайди деб, *дўппидўз* (дўппи тикувчи), *кавушдўз* (кавуш тикувчи), *мўйнадўз* (мўйнадан қалпоқ ва либос тикувчи)⁴ каби мисоллар келтирган.

Ўтмиш манбаларни кузатиш шуни кўрсатадики, *-дўз* аффикси ўзбек тилида кейинроқ ўзлашган: *пора-дўз, этикдўз, бачканадўз* каби. Лекин *-чи* аффикси *-дўз* аффиксига тамоман мос келади ва бирининг ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин деб бўлмайди. Бу икки аффиксдан фойдаланишнинг ўзига хос томонлари ҳам бор. Масалан: *машиначи* — кийим-кечак тикувчи шахс, аммо *машинадўз* деб бўлмайди. Бунинг сабаби, *-чи* аффикси тикиладиган предмет номига (этикчи каби) қўшилгани ҳолда, *машиначи* деганда «машина» тикиладиган предмет эмас, балки тикадиган восита (асбоб) эканидан бўлса керак, *-дўз* аффиксини қўшиб бўлмай-

² Қаранг: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., 1960, с. 155; Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966, с. 124—240; Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, часть I. Аффиксация. АДД. Ташкент, 1955, с. 45; Гарипов Т. М. Башкирское именное словообразование. Уфа, 1959, с. 78—79; Каимова Б. Аффиксы, образующие отглагольные имена в казахском языке. Алма-Ата, 1969, с. 9. Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962.

³ Гуломов А. Г. Юқоридаги асар, 16-бет.

⁴ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 110.

ди. *-дўз* аффикси ўзак ёки негиздан англашилган кийим турини тикиш иши билан шуғулланувчи шахс номини ясайди: *дўппидўз, қалпоқдўз, мўйнадўз* каби.

-чи аффикси кийим-кечак лексикасида от ва феълларга қўшилиб касб эгалари ва ишлаб чиқариш жараёнининг айрим қисмлари билан шуғулланувчи шахс отларини ясайди: *бичиқчи, тикувчи, этикчи, чокчи, чопончи, каштачи, йўрмачи, дазмолчи*⁵ каби.

-ча туркий тилларга хос, маҳсулдор сўз ясовчи аффикслардан биридир. Унинг тарихий тараққиёти ҳақида ўзбек турколог олимлари ўз ишларида мулоҳазалар баён этганлар⁶.

-ча аффикси кичрайтириш маъносини ҳам билдиради. Балки «Девону луготит турк»да учрайдиган *ёнчиқ* (чўнтак) сўзи ҳам ёндаги кичик қисм, бўлак маъносидан олинган бўлиши мумкин. Худди шунингдек, *тойчоқ, тойчиқ, ййинчоқ, ййинчиқ* кабилар ҳам шулар жумласидандир.

Проф. И. Иброҳимов *-ча* аффикси *-чоқ* сўзидан юзага келган, деб фараз қилган эди⁷.

Ҳозирги замон ўзбек тилида *-чоқ//чоғ* — кичикроқ (ўлчам) маъносида кўп учрайди. Масалан: *у мендан чоғроқ*.

Тикувчилик лексикасида *-ча* аффикси қуйидаги номларни ясайди: а) сифатларга қўшилади: *калтача* (кийим тури); *олача* (тўн); *дўндиқча* (рўмол); б) отларга қўшилиб, нисбат берганликни англатади: *ўзбекча* (кўйлак), *бухороча* (каллапўш), *русча* (кўйлак), *румча* (камзул); в) отларга қўшилиб, кийим ва кийим қисмларининг кичик турини, хилини англатади: *енгча, кўйлакча, тўнча, камзулча, қалпоқча, қийиқча, тугмача* ва бошқалар.

-ак аффикси туркий тилларда *-аг, -ак, -иг, -ик, -уг, -ук* вариантларда қўлланади. Бу аффикс қадимий

⁵ Қаранг: Турсунова Т. Касб-хунар лексикасида аффиксация усули билан сўз яшаш. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 3-сон, 59-бет.

⁶ Қаранг: Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке. М., 1966, с. 100; Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, ч. I. Аффиксация. АДД. Ташкент, 1955, с. 20; Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат. Тошкент, 1956, 43-бет.

⁷ Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. Тошкент, 1959, 177-бет.

-ғак//Ғах//-хак//-гак//қақ//Ғак аффиксларининг қисқаруви натижасида юзага келганини бир қатор туркологлар кўрсатиб ўтадилар⁸.

Б. О. Орузбаеванинг мулоҳазасига кўра, *-гак//Ғак* аффикслари қадим даврларда ҳам феъл ўзакларига қўшилиб, феъл ўзэгидан англашилган ҳаракатнинг оқибат натижасига оид белги отлари ясаган: *қурғак//қу-роқ, сўнғак*⁹ каби.

Проф. Э. В. Севортян ҳам *-ак//аг* аффикси ҳақида фикр юритиб, кичрайтиришни ифодаловчи *-ча* аффикси сингари ўзакдан англашилган предметнинг кичиклик белгисини, белги отини ифодалайди деб, озарбайжон ва усмонли турк тилларидан қуйидаги мисолни келтиради: *болдир* — болдирак — чолворнинг почча қисми; *јан* — бок; *јанаг* — шека¹⁰.

-ак аффиксининг қадимий варианты *-гах* шакли ҳозирги давр туркий тилларидан баъзилари сақланган: ёқут тилида *кулгах* (қулоҳ) (Якут.-русс., 1945); караим тилида *тончах//тончэк* — шуба¹¹.

-ак//Ғак//гак аффикси ўзбек тилида сўз ўзэгидан англашилувчи маъно билан боғлиқ бўлган сифат ясайди: *хуркак, мурғак, пастак* шу каби. Шунингдек, ўзбек тилининг айрим шеваларида жиякни *жаҳақ//жиҳақ, зеҳақ*¹² тарзида ҳам талаффуз этадилар.

Кийим-кечак лексикасида *-ак* аффикси от ва феъл туркумидаги сўзларга қўшилиб кийим ва кийим қисмлари номларини ясайди: *илгак* — кийим боғичи; *елак* — юқа, енгил кийим; *қулфак* (а. қуфл) кийимнинг қўлтиқ тагига тикиладиган бўлаги.

⁸ Қаранг: Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке. 1966, с. 201; Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, с. 20; Каимова Б. Аффиксы, образующие отглагольные имена в казахском языке. АКД. Алма-Ата, 1963, с. 7; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 110.

⁹ Орузбаева Б. О. Словообразования в киргизском языке. Фрунзе, 1964, с. 34.

¹⁰ Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, с. 167.

¹¹ Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. М., 1964, с. 39.

¹² *Жиҳақ* (жияк) — *жий* — йиғмоқ, тўқимоқ феълидан *-ак* сўз ясовчи аффикс, худди шунингдек, *-зеҳ* (чет) + *ак* сўз ясовчи аффикс, яъни *четга, зеҳга* тутиладиган, тикиладиган қисм.

Кийим тирсаги, тирсак энг камзул каби. Аслида -сак аффикси икки морфемадан ҳосил бўлган: тилак-истак маъносини билдирувчи -са аффикси+от ясовчи -к аффикси. Масалан, *енгсак*¹³. Сайрам шевасида тандирга нон ёпишда билакка кийиб олинадиган *енгча*, *енглик* эса *енгсак* дейилади.

-ик, -иқ, -уқ, -ук¹⁴ аффикси: а) феълдан от ясайди: *қийиқ* — матони қийиш, шунингдек, кесиш натижасида ҳосил қилинган ёрдамчи кийим, кийимнинг бўлаги (клин), *йириқ* (изма); б) феъл ўзакларига қўшилиб сифат ясайди: *кесик юбка*, *ўтқизиқ чок*, *ёпиқ чок*, *очиқ бурма*, *бичиқ қайчи*, *тўғри бичиқ* (қўйлак) ва бошқалар.

-м, -им, -ым, -ум бу аффикс умумтуркий характерга эга. Ундош фонемалар билан тугаган сўзларга -ым, -им, унли билан тугаган сўзларга -м шаклида қўшилади.

Тилшунос олимлар бу аффиксни каммаҳсул аффикслар қаторига киритганлар. Лекин бу қўшимчалар қадимги туркий тилларда сермаҳсул бўлган¹⁵.

-им (-м) аффикси: а) феълга қўшилиб от ясайди: *кий+им*, *бич+им*, *қирқ+им*, *қўй+им*, *қўйим* — либосни бичганда қолдирилган чок ҳақи ўрни; *қайир+им*, *бук+им*; б) отга қўшилади: *қат+им* — қатим (60 см узунликдаги ип); в) сифат ясайди: *ғиж+им* (рўмол) ва бошқалар.

-ли, -лик -лиқ, -лиғ туркий тиллар, жумладан, ўзбек тилида энг сермаҳсул сўз ясовчи аффиксдир¹⁶. -ли аффикс қадимий -лығ, -лык аффикслари ривожидан келиб чиққан. Бу энг қадимий ёзма ёдгорликда ҳам учрайди: *қоллық*, *тонлық*¹⁷. «Девону луғотит турк»да ҳам -лығ, -лық, -лык, -луг, -луғ кўплаб сифат, белги отини ясаган: *қамышлық ер*; *этүклүг сағри* — этиклик чарм

¹³ З у ф а р о в С. Сайрам шеваси ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 5-сон.

¹⁴ Туркий тиллардан озарбайжон тилида: -ыг, ых, -ух, -ик, -ук; бошқирд тилида: -ык, -ек, -ок; қозоқ тилида: -к, ык, -ақ, -ек; қараим тилида: -ых, -ик, -ух, -юк, -як каби; ўзбек тилида: -ик, -ий, -ув аффиксларга тенгдир.

¹⁵ М у с а е в К. М. Грамматика караимского языка. М., 1964, с. 113; Г а р и п о в Т. М. Башкирское именное словообразование. Уфа, 1959, с. 79.

¹⁶ Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, с. 295.

¹⁷ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 31.

(Индекс, 346, 486); *эліклік* — қўлқоп (ДЛТ, I, 168).

-лик, -лиқ аффикси кийим-кечак номларида отларга қўшилиб, қуйидаги маъноларни ифодаловчи сўз ясайди: а) кийим учун мўлжалланган буюм номини билдиради: *костюмлик*, *пальтолик*, *қўйлаклик*; б) қисм учун мўлжалланган бўлак номини билдиради; *ёқалик*, *енглик*, *астарлик*, *қўллик*; в) кийим ёки буюм номини ясайди: *ёғлиқ* (рўмол тури), *енглик*, *ичлик/ичмак* (шуба), *ёмғирлик* (плаш) ва бошқалар.

-лы аффикси кийим-кечак лексикасида отларга қўшилиб, сифат ясайди ва ўзакдан англашилган предметнинг ҳолатини, шаклини ифодаб келади: а) *бурмали қўйлак*, *ёқали камзул*, *йирмочли чопон*, *жиакли лозим*; б) сўзлашув тилида *чевар* маъносини англатади: *нинали* (Тошкент шевасида): *Холниса холати роса келиндан омади бор экан*, *бу келини ҳам қўли нинали*, *бирам қўйлаклар тикиб қўйибдики*, *асти қўяверинг* (Муштум); в) белги, хусусият, ҳолатни билдиради: *тўнли* — тўн кийган киши; *рўмолли* — рўмол ўраган аёл.

-моч, -мон аффикслари ҳозирги замон ўзбек тилида сўз ясамайди. Қадимги туркий ва эски ўзбек тилида сўз ясовчи аффикс ҳисобланган.

«Девону луғотит турк»да -моч аффикси орқали ясалган *ургамач* — бир хил овқат (ДЛТ, III, 321) номи учрайди. Шунингдек, ўзбек тилида *буламоч*, *қовурмоч*, *қирмоч* каби номлар ҳам мавжуд.

-моч, -мон аффиксининг этимологияси ҳақида туркологияда икки хил қарашлар бор. Айрим турколог олимлар -моч/ма+ч дан¹⁸, айримлар -моч аффикси ўзи қўшилган сўз билан тўлиқ ассимиляцияланиш натижасида ҳосил бўлган деб ҳисоблайдилар¹⁹. Яна -моч аффикси феълнинг инфинитив формасини ясовчи -мақ// -маг, -мак аффиксининг дублети деб қаровчилар ҳам бўлган²⁰. А. М. Шчербак -ман, -мон аффикси қадимий туркий манбаларда ҳам сўз ясаганлигини кўрсатиб, Кошгарийдан мисол келтиради: *сиқмон* — узум сиқила-

¹⁸ Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, 1966, с. 358—363.

¹⁹ Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. АДД. Фрунзе, 1964, с. 20.

²⁰ Севортян Э. А. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, с. 358.

диган вақт; *сокман* — паҳлавонларга бериладиган лақаблардан бири²¹.

Проф. А. Ғуломов «Ўзбек тилида -мон аффикси номли мақоласида -мон аффикси -р ундоши билан туғалган сифатдошларга қўшилганда белги отини ясаганини айтади: *билармон, ўлармон*. Бу қўшимча отларга қўшилганда предметга алоқадор бўлган шахсни ифода қилади: *чақичмон, гулмон*; феълларга қўшилганда эса ўша ўзакдан англашилган ҳаракатнинг бажарилиши туфайли ҳосил бўлувчи предмет номини англайди²².

Кийим-кечак лексикасида -моч, -мон аффикслари феъл ўзакларидан англашилган ҳаракатнинг бажарилиши натижасида ҳосил бўлган предмет номини ясайдилар: *чакмон, йирмоч*.

-и форс-тожик тилларидан ўзбек тилига кирган кам маҳсул аффиксдир²³. Проф. А. Ғуломов энг қадим даврларда туркий сўз ўзақларига -и аффикси қўшилиши шахс номини билдирувчи отлар ясалганини айтади.

Кийим-кечак лексикасида -и аффикси ёрдамиде ясалган баъзи номлар учрайди: *қалами (бўз), шероз (телпак), ҳумсабзи (тўн)* ва бошқалар.

2) Синтактик усул билан сўз ясалиши. Синтактик усул билан ҳосил қилинган номлар таркибидаги компонентлар ўзаро мослашув, бошқарув, битишув йўли билан боғланиб, аниқловчи аниқланмиш, қаратқич қаралмиш (кўпинча белгисиз формада), изоҳловчи изоҳланмиш каби муносабатларда бўлади.

Чунончи: *қўл қавиқ, қўш этак, чок ҳақи, этак қайирмаси, тугма ўрни, ўлчам олиш, йўрмаб қавиш, салқин қавиқ* ва бошқалар. Икки ва ундан ортиқ сўзларда таркиб топган ва номинатив вазифани бажарувчи бирикма номларнинг грамматик структураси содда таркибли (икки сўздан тузилади) ва мураккаб таркибли (иккидан ортиқ сўзларнинг қўшилишидан тузилган) бўлади. Содда ва мураккаб таркибли номларнинг морфологик-лексик таркиби қуйидагича:

От+от — *ёқа ўмиз, тугма тешик, энг ўмиз, чўнтак қопқоғи, чўнтак халта, ёқа қистирмаси, белбоғ қотирмаси, ёқа қотирмаси, авра бурмаси, шим қопқоғи, чок ҳақи, соат чўнтак* ва бошқалар.

От+ҳаракат номи — *чок тикиш, улоқ солиш, ўлчам олиш, энг ўтқазмиш, милк чиқариш, адип тайёрлаш*;

Сифат+от — *мураккаб қавиқ, хом чок, калта камзул, йўрма қавиқ, қайирма чок, ағдарма чок, ўтқизик чок, боғичли петля, қистирма чок, оддий петля, бостирма чок, йўрма чок, тепчима чок, европача кийим, клёш юбка, қайтарма ёқа, қилли қотирма, каржли дўппи, кантли чўнтак, рамкали чўнтак, қирқма чўнтак, қоплама чўнтак, ўзбекча кўйлак, миллий кийим, қишки кийим*;

Сифатдош+от — *кўринмайдиган қавиқ, пайвандланган чок*;

Ҳаракат номи+от — *ўтқизик чоки, бичиш столи, тикув машина*;

Ҳаракат номи+ҳаракат номи — *ишлов бериш*;

Равишдош+ҳаракат номи — *бахялб тикиш, йўрмаб тикиш, тўрлаб қавиш (тикиш), тепчиб қавиш, бостириб тикиш, қавартиб қавиш, петлялаб қавиш* ва бошқалар.

От+от+от — *ёқа орқа ўмизи, мурсак ёқа камзул, мулла ёқа кўйлак*;

От+от+феъл — *ёқани ўмизга ростлаш, энгни ўмизга ўтқазмиш, энгни ўмизга улаш, петля ўрнини белгилаш*;

Сифат+от+от — *калта энг кўйлак, фигурали чўнтак қопқоқ*;

Равиш+от+от — *орқа бел витачкаси, олд бел витачкаси, орқа ўмиз ўйиғи, ич кўйлак чоки*;

Равиш+сифат+от — *ён чокли трусик*;

От+равиш+от — *кўйлакнинг орқа ёқа ўйиғи, кўйлакнинг олд ёқа ўйиғи, елкаси яхлит кўйлак*;

От+сифат+сифат+от — *оғзи бурма қоплама чўнтак*;

Сифат+сифат+от — *клёш юбкали комбинация, реглан энгли кўйлак, ўйма қоплама чўнтак, листочкали қирқма чўнтак, қопқоқли қоплама чўнтак*;

Равиш+сифат+от — *мураккаб қайирма чок, оддий қоплама чўнтак, яширин қавиқ машина*.

²¹ Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. Из Восточного Туркестана. М.—Л., 1961, с. 108.

²² Ғуломов А. Ғ. Ўзбек тилида -мон аффикси. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1961, 3-сон, 20—21-бетлар.

²³ Кононов Н. А. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., 1961, с. 109.

Кийим-кечак номлари лексикасида жуфт номлар ҳам учрайди: *кийим-кечак, уст-бош, энгил-бош, сарпо-суруқ, бош-оёқ* (сарпо), *бичиш-тикиш, салла-чопон, салла-тўн, маҳси-кавуш, паранжи-чачвон, кўйлак-лозим, авра-астар, тугма-петля, нина-ип* ва бошқалар.

Қўшма номлар. Кийим-кечак номлари бирдан ортиқ сўзларнинг қўшилишидан ҳам ҳосил бўлади. Қўшма сўзнинг умумий таърифи ва унинг сўз бирикмаларидан фарқи биздан олдинги авторлар томонидан ёритилган. Кийим-кечак лексикасида учровчи қўшма номларнинг морфологик таркиби қуйидагичадир.

От+от. Бу типдаги қўшма ва таркибий номлар от туркумига мансуб сўзларнинг ўзаро маъно ва грамматик муносабатга киришуви натижасида юзага келади: *белбоғ, пешонабоғ, ошхўрак, белбанд, симжияк, ичқур, қўлқоп, лавлава, кўкракбурма, белбурма* ва бошқалар.

Сифат+от. Бу типга мансуб қўшма номлар сифат ва от туркумидаги сўзларнинг ўзаро семантик ва грамматик муносабати натижасида юзага келади: *чийратма жияк, санамā-рўмол, бостирма чок, очиқ чок, ёпиқ чок, ағдарма қавиқ, кесик чўнтак, сирма пўстин* каби.

ИЛОВА

ҚАДИМИЙ-ТУРКИЙ ТРАДИЦИОН КИЙИМ-КЕЧАК НОМЛАРИ¹

эгин — эгин, елка I, 107 (38), *этак* — этак I, 98 (50), *этаклиз тон* — этакли кийим I, 167 (50), *этаклик* — этак қилинадиган материал I, 167 (50), *этик* — оёқ кийими III, 298 (50), *этук* — этик I, 98 (51), *этуклук сағри* — махслик, сахтиён тери I, 167 (51), *этуки* — этикдўз — сапожник II, 54 (52), *эшүклик барчин* — устки кўйлак учун ишлатиладиган ипак кийимлик I, 168 (53), *барчин* — ипак, парча I, 141 (57), *башмақланди* — сандал, чувак кийди II, 317 (60), *бағирдақ* — сийналик, лифчик I, 460 (61), *бичди* — кесди II, 11 (67), *бичим* — тилим, кесим I, 376 (67), *бичғуч* — қайчи I, 421 (67), *боз* — кулранг, бўзранг III, 134 (71), *боғмақ* — кўйлак боғичи I, 433 (74), *бөрк* — бўрк, қалпоқ, бош кийими I, 333 (76), *бөркчи* — дўппифуруш I, 62 (76), *бүрүнчүк* — пешонабоғ, хотинлар рўмоли I, 467 (85), *иштонланди* — иштонли бўлди, иштон кийди, I, 305 (94), *ичқур* — ичдан боғланадиган белбоғ I, 71 (101), *ичмак* — қўзи терисидан қилинган пўстин I, 127 (102), *ичләнди* — астар қилди I, 282 (102), *ичүк* — олмахон терисидан қилинган пўстин I, 238 (107), *јамади* — ямади III, 100 (110), *јамағ* — ямоқ III, 35 (110), *јанчуқ* — ҳамён III, 52 (111), *јақа* — ёқа III, 31 (121), *јәң* — енг III, 373 (126), 132, *јип* — ип II, 158, 388 (129), *јиги (чиги)* — пишиқ чок III, 249 (90), *јигнә* — нина III, 42 (132), *јуң* — юнг III, 373 (142), *јуксәк* — ангишвона III, 53 (146), *кип* — ҳар нарсанинг қолипи III, 131 (161), *көкләди* I — боғлади III, 315 (165), *көн* I — хом тери, кўн III, 154 (168),

¹ Туркий-ўзбек тилларида қўлланадиган традицион кийим-кечак лексикасига оид номларнинг «ДЛТ» — «Индексдан фойдаландик. Қавсдаги рақамлар «ДЛТ» индекси бетини, қавсдан ташқаридаги рим рақами «ДЛТ» томларини англатади.

көңлөк — күйлак III, 394 (168), көрк II — мүйна, пүстин I, 336 (169), күнчөк — чўнтак, карман I, 444 (174), күнчүк — чўнтак, кармон I, 444 (174), лохтај — бир хил ипак кийимлик III, 258 (177), опратти — ол тонин опратти — у тўнини тўздирди I, 260 (185), өртүк — парда, уртук, ҳар нарсанинг ёпиғи I, 128 (199), сақалдуруқ — қалпоқ боғичи I, 482 (215), турқ — ўлчов, узунлик I, 333 (285), улағ — ямоқ I, 143 (302), қур — белбоғ, камар I, 319 (377), қош бичак — қайчи III, 139 (373).

ҚАДИМИЙ, АРХАЙҚЛАШГАН КИЙИМ-КЕЧАК НОМЛАРИ²

артиғ — хотинлар нимчаси, I, 123 (23), ағи — ипак кийимлик I, 116 (32), а:з — оқ сусар пүстин I, 108, 109 (34), эңөк — хотинларнинг бош ёпинчиғи I, 154 (45), эшүк — уст кийим I, 102 (53), эшүклик — эшүклик барчин — устки күйлак учун ишлатиладиган, парча I, 168 (53), барчин — ипак, парча I, 141 (57), басбал — бир қатим ип I, 445 (57), башмақланди — сандал, чувак кийди II, 317 (60), бағёрдақ — сийналик, лифчик I, 460 (61), бэртлөнди, эр бэртлөнди — одам калта пахталик тўнли бўлди III, 217 (66), бистик — пилта I, 441 (70), бурунчүк — пешонабоғ, хотинлар рўмоли I, 467 (85), дидөк — келиннинг бегоналардан яшириниш учун ёпиладиган нарсаси I, 387 (87), дидим — никоҳ кечаси келинга кийдириладиган тож I, 387 (87), јәншү — калта пахталик тўн III, 388 (89), излик — чориқ I, 129 (95), иләрсүк — иштон боғи I, 168 (97), јалма — пахтали тўн III, 41 (109); јапгач — ёмғир, қордан сақланиш учун чўпонлар ёпинадиган ёпинчиқ III, 45 (113), јакү, јакү — ёмғирли тўн III, 31, 36 (122, 124), ји — чок III, 31 (132), јиги — зич тикилган чок III, 31 (132), јичи — тикувчи III, 235 (135), кэдүк — ёпинғич, плашч I, 371 (150), кидүк — патдан қилинган бош кийим I, 371 (168), көбик — (чопон) қавиш I, 387 (163), көпитти — қавитди II, 345 (168), көшик — ёпинчиқ I, 387 (171), мунөлдi — арайиши олинди II, 39 (182), отран — иштон I, 133 (187), өр — кафтан ёки камзулнинг қўлтиқ ости қисми I, 80 (197), өркән — қайиш I, 132 (198), ортүк — парда,

² «Девону луғотит турк»нинг I, II, III томларидан ва «ДЛТ» индексидан фойдаландик.

ёпинчиқ I, 128 (199), сарағуч — хотинлар рўмоли I, 449 (207), сарағучланди — салла ёки пайтава ўралади III, 222 (287), сизрим — қайиш, ремень I, 472 (219), сизиг — күйлак этагининг ёқагача бўлган қисми I, 355 (220), сіндү — қайчи I, 395 (220), сизик — устки кийимнинг бир томони I, 370 (224), суф — юнгдан тўқилган камар III, 142 (234), тэринчөк — хотинларнинг енги йўқ, уст кийими I, 467 (263), турқу — ипак кийимлик III, 390 (285), улату — ипакли дастрўмол I, 155 (301), ум — иштон, лозим, шалвар I, 74 (313), умлуг — иштонлик I, 228 (314), хулиң — чиндан келтириладиган бир хил ипак кийимлик III, 382 (318), чэкрәр қаба — қуллар кийими I, 442 (326), чйргүј — тўннинг қўлтиғи остидан ўтқазиладиган ўмров III, 259 (329), чүкрәклөнди — юнг чопонга эга бўлди II, 321 (337), қозурғак — этакнинг орқа томони I, 56 (369).

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ТРАДИЦИОН КИЙИМ-КЕЧАК НОМЛАРИ³

абришим ф. — ипак (25), алоча, андоза ф. (50), арғавоний тўн — қизил тўн (59), астар а. (62), атлас (63), банд (88), бар — этак (90), бахя ф. — чопон қирғоғига тикиладиган жияк, бахя (99), бахясоз ф. — жияк тикувчи, жиякчи (99), беандаза ф. (103), бичмоқ — қиймоқ (121), бофт ф. — тўқима (130), боғ — банд (133), буранчак, бурунчак (136), (137), бўз (140), бўрк — қалпоқ, телпак (141), гирибон ф. — кийим ёқаси (160), гулгунпўш ф. — қизил кийимли, қизил кийган (165), дастор ф. — салла (183), дол — гул ф. — нақш, безак, чойшаб ва рўмолча каби нарсаларга тикиладиган гулларнинг бир тури (196), доман, домон — этак (197), доройи — (196, 198), елак — енгил, енгсиз устки кийим (206), ёғлиғ — рўмол, рўмолча, ёвлиқ, дурра (213), жома ф. (230), жомабоф ф. (231), жубба а. (234), зарбафт ф. (244), зарварақ ф. (244), зардўз ф. (245), зеҳ ф. жияк, бахя (251), игна (263), изор ф. — иштон, лозим (266), калапўш ф. дўппи (301), камар ф. (302), камарбанд ф. (301), капанак (304), кафш ф. кавуш

³ П. Шамсиев, С. Иброҳимовнинг «Навоий асарлари луғати» (1972)дан фойдаланилди. Қавс ичидаги рақамлар луғат бетларини ифодалайди.

(308), кийгулук — кийимлик, либос (311), кимхо ф. — кимхоб (312), киса, кисса (313), кўнглак — кўйлак (326), лачак (334), либос а. (336), лозим, лозима а. (338), лунг, лунги ф. (341), махмал а. бахмал (375), момук, момуғ — пахта (397), остар ф. — кийимнинг ички томони, астар (489), пойтоба ф. (510), пошна ф. (513), пўш, пўшида ф. — кийим, либос (516), садаф а. (540), сарандоз ф. (546), сепеч ф. — салла (556), танпўш ф. кийим, ёпинчиқ (593), тикмак (608), тоқия фуруш ф. — дўппифуруш (614), тўнлуқ — тўнли (620), фатила а. — пилик, пилта (637), фўта (644), чок ф. (681), чопон, чапон (681), чорсу (683), чўмтой — чўнтак, кисса (685), шол (700), эгн (706), этак (710), яқо — ёқа (717), қасаб — зар аралаштириб тўқилган юпқа мата; беқасам (731), қасабпўш — ёпинчиқ, қасаб кийган (731), ҳарир а. — юпқа ва нозик тўқима (767), ҳошия а. (778).

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА АРХАЙКЛАШГАН КИЙИМ-КЕЧАК НОМЛАРИ

аблақ а. (23), ола-була пўстин (23), або а. амома а. — салла дастор (46), баҳла ф. — чарм қўлқоп (100), бурқаъ а. — юзга тутиладиган парда ниқоб (137), васла, вусла, парча, ямоқ (146), далқ а. (176), дарзи ф. — чок, дарзилик — чокдўзлик (180), дебақ ф. — қимматли мато, кийимлик (187), дакла, деклай, дикла, диклай (185, 189, 190), ёргоғ — туки тўқилган пўстин (211), жанда ф. (220), зайл а. — этак (240), катон, каттон ф. — катнондан тўқилган кийимлик (357), катоний ф. — катондан тикилган кийим (367), кисват а. — кийим, уст-бош (313), кулоҳ, кулаҳ ф. (320), лиҳоф а. — кийим, ёпинчиқ (337), миқнаъ а. — хотинлар бошга ўрайдиган рўмол, парда (395), мошоб — жундан тўқилган, дарвишлар ва камбағаллар уст тўни (398), мураққа а. — жанда, қуроқ тўн (413), мушаммаъ а. — ёмғир ва сув ўтказмайдиган парда (433), наврўзий ф. — бир хил дўппи (446), нимтарк ф. — бир хил бош кийими (462), ниқоб а. — юзни яширадиган парда (463), олтойи — қизил тулки терисидан ишланган пўстин (483), ос — жуни оқ ва юмшоқ бир ҳайвон ва унинг терисидан ишланган пўстин (488), паранд ф. — ипакдан тўқилган юпқа кийимлик (500), пашмин, пашмина ф. — жундан тўқилган,

ишланган кийим (505), пироҳан, пираҳан ф. — кўйлак (508), ридо а. (526) сақарлот — жундан тўқилган кийимлик (554), синжоб ф. — суловсин, мўйи ўсиқ қизил олмагон терисидан қилинган пўстин (561), тайласон а. — бошга, бўйинга солиб орқага ташлаб юриладиган чодирдек нарсаси, ридо (587), такбанд ф. — камар (588), терлик — ичкўйлак (607), тунбон — иштон, лозим (616), тўрма — ингичка жундан тўқилган тўнлик (620), тўрқа — катондан тикилган қимматбаҳо кийим (621), ҳайёт а. — тикувчи, кийим (либос) тикувчи (646), хафтон — қаптон устдан кийиладиган ҳашамли тўн (652) (750), хилъат а. — ҳашаматли кийим, сарпо, умуман кийим (654), хирқа а. — шайх ва дарвишларнинг махсус уст кийими, жанда (656), чашмбанд ф. (675), чорқаб ф. — 1) тос, зарбафт, 2) зар билан тикилган кашта, 3) шоҳлар киядиган зарбафт тўн (683), ширдоғ (697), қабо а. (725), қамис а. — кўйлак (728), қинаъ а. — устдан ёпиладиган зарли парда (735), қоқим — териси майин оқ жунли ҳайвон; шу ҳайвон терисидан тикилган пўстин (743), қумош а. — тўқима, матоъ (745), қурчуқ — жул саллача (746), ҳулла а. (780), безакли, нозик ва нафис кийим (780), ҳуллапўш а.-ф. — ҳулла кийган, ипакли кийимларга ўралган (780).

КИЙИМ-КЕЧАК НОМЛАРИНИНГ СЎЗЛИГИ

або
 авра тўн
 адрас тўн
 адрас чопон
 алак тўн
 алак чопон
 ансамбль костюм
 анор нусха дўппи
 арақчин
 атлас кўйлак
 банорас тўн
 банорас чопон
 башоратхон дўппи
 белбанд
 белбурма кўйлак
 бели кесик кўйлак
 беллик
 белнимча
 бели яхлит кўйлак
 беретка
 бешбел камзул
 бешгул дўппи
 беқасам тўн
 беқасам чопон
 бир бортли камзул
 блуза
 блузка
 бобрлик пальто
 бодом гулли дўппи айн. бо-
 домча дўппи
 болалар кийими
 босма чакмон
 бостон пальто
 бош кийим
 бошбоғ
 бош-оёқ кийим
 бурма кўйлак
 бухороча дўппи
 бухороча каллапўш

буюртма тўн
 бўз яхтак
 бўрк
 бўғма ёқа камзул
 бўғма ёқа кўйлак
 вельветка
 галифе шим
 гарнитура
 гиламнусха дўппи
 гимнастёрка
 грибон ёқа кўйлак
 гофре кўйлак
 гофре юбка
 гулдўзи дўппи
 гуппи
 гуппича
 дакана
 дакла айн. деклай
 далқ
 деклай
 демисезон пальто
 дока рўмол
 драп пальто
 дубулға
 думалоқ дўппи
 думалоқ ёқа кўйлак
 дурра
 дўндиқча рўмол
 дўппи
 европача кийим
 европача кўйлак
 елак тўн айн. олача тўн
 елвагай тўн
 энги яхлит кийим
 энги яхлит кўйлак
 энги яхлит пальто
 ёвлиқ айн. ёғлиқ
 ёмғирлик
 ёмғирпўш

ёни энгли кўйлак
 ёғлиқ
 жанг кийими
 жанда
 жакет
 желак
 желатка
 жемпер
 жома
 жомакор
 жубба
 жун рўмол
 заминдўзи дўппи
 замонавий кўйлак
 зарбоп тўн айн. зарварақ тўн
 зар дўппи айн. зардўзи дўппи
 зар ёқа кўйлак
 икки бортли пальто
 илма дўппи
 илма рўмол
 илон изи қўш этак кўйлак
 ироқи дўппи
 ироқи ёқа кўйлак
 ит ёқа кўйлак
 ичлик
 ич кийим
 ичмак айн. пўстин
 ич кўйлак
 ич тўн
 иштон
 йирмочли тўн
 йўлтовур кийим
 йўрма дўппи айн, йўрмадўзи
 дўппи
 какетка кўйлак
 каллапўш айн. калапўш
 калта камзул
 калтача
 камзул
 камзул ёқа кўйлак
 кампир ёқа кўйлак
 капрон кўйлак
 капюшон
 каржли дўппи
 каржсиз дўппи
 кафтан айн. қафтон
 кашта ёқа кўйлак
 кебанак
 келин кўйлак
 кепка
 кесик энгли пальто
 кесик энгли кўйлак
 кийим
 кийим-бош

кийим-кечак
 киймачак
 кимхоб тўн
 кимхоб чопон
 кисват
 китель
 комбинация
 комбинезон
 конуссимон дўппи айн. чўччай-
 ма ҳожи дўппи
 коржомо
 косинка
 костюм
 костюм ёқа кўйлак
 костюм-шим
 костюм-юбка
 кофта
 кофточка
 кубанка
 кулоҳ
 кулоҳи наврўзи
 култа
 култапўшак
 кундал чопон
 курта
 куртка
 кўйлак
 кўчалик кийим
 Лайли-Мажнун дўппи
 латта рўмол
 лахтак чопон
 лачак
 лачакча
 либос
 ликакдўзи
 лифчик
 лозим
 лола дўппи
 мавсумий кийим
 мовут чакмон
 момуқ тўн
 муллача кўйлак
 мундир
 мурсак
 мурсак ёқа кўйлак
 мўғули бўрк
 нимча
 нимча пахталик
 нимча пўстин
 Нодира дўппи
 нозвой рўмол
 нозик дўппи
 нўғойдўзи дўппи айн. нўғой
 дўппи

нўғой ёқа кўйлак
 оборка кўйлак
 одми кийим
 олача тўн
 олабайроқ тўн
 олмасдўзи дўппи
 ошхўрак
 пайпоқ
 пальто
 панама
 папах
 паранг рўмол
 пахталик чопон
 печак тўн *айн.* йирмочли тўн
 пешонабоғ
 пешонабанд
 пешмат
 пижама
 пиёзи чакмон
 пилотка
 пинжак
 плаш
 пойафзал
 пойжомо
 почапўстин
 кўстин
 пўта белбоғ
 пўта рўмол
 реглан енгли кўйлак
 реглан енгли пальто
 ретуза
 рум ёқа камзул
 рум ёқа кўйлак
 рўмол
 савсар пўстин
 савсар телпак
 садбарг дўппи
 санама рўмол
 сарафан
 сарбанд
 сарпо
 сатин чопон
 свитер
 сидирға дўппи
 симоби тўн
 сирма пахталик
 сирма пўстин
 сирма тўн
 совут
 сорочка
 спорт кийими
 спорт костюми
 сувсар пўстин
 сувсар телпак

сурма дўппи
 сурра тўн
 сўлакча
 тагдўзи дўппи
 тафтадўзи дўппи
 тахмали кўйлак
 таш тўн *айн.* уст тўн
 тақя
 телогрейка
 телпак
 тери пўстин
 тилладўзи дўппи
 тирсак енг кўйлак
 тож дўппи
 тос дўппи
 тужурка
 тўн
 тўн ёқа кўйлак
 тўр дўппи
 тўрт гул дўппи
 тўрт каржли дўппи
 тўқали белбоғ
 тўғри бичиқ кўйлак
 уйлик кийим
 уст кийим
 уст-бош
 уч бел камзул
 фартуқ
 финка кўйлак
 фонарик енгли кўйлак
 форма
 фуражка
 фуфайка
 халат
 халта кўйлак
 хилъат
 хирқа
 хирқапўш
 хомдўзи дўппи
 хом ипак дўппи
 Хуршид дўппи
 хушвоғ рўмол
 цигейка шуба
 цилиндр
 чакмон *айн.* чекмон
 чакмонча
 чакматўр дўппи
 чалвар *айн.* шалвар
 чалиғ(ли) тўн
 чалма
 чалма тўн
 чамандагул дўппи
 чақмоқ телпак
 чивик тўн

чопон
 чуств дўппи
 чўмилиш костюми
 чўччайма ҳожи дўппи
 шабпўш *айн.* шаппўш
 шаклдор ёқа куйлак
 шерози чакмон
 шим
 шинель
 шляпа
 шуба
 энгил
 энгил-бош
 юбка
 юбка-костюм
 юмалоқ дўппи
 яктак
 ялама пахтали тўн
 ялама тўн
 ярим комбинзон
 ўзбекча кўйлак
 ўрама белбоғ
 қабо
 қалами тўн

қалампир нусха дўппи
 қалпоқ
 қарс
 касава
 қафтон
 қашқаргул дўппи
 қаҳрамон дўппи
 қийиқ
 қийиқча
 қотирма бўрк
 қулоқчин
 қумош тўн
 қур
 қуроқ тўн
 қўлқоп
 қўш этак кўйлак
 ғижим рўмол
 ғўза пўчоқ рўмол
 ҳарбий форма
 ҳисори тўн
 Ҳожи дўппи
 ҳулла
 ҳуллапўш

Кийимларга ёрдамчи буюм номлари

банорас паранжи
 белбоғ
 бўйинбоғ
 галстук
 дастор
 дока салла
 ёмғирпўш
 ёпинчиқ
 камар
 камарбанд
 кашмир салла
 мадали белбоғ
 мурсак
 паранжи
 паранжи-сачвон

парпаша паранжи
 тасма
 ридо
 салла
 саллапеш
 чалма
 чачвон *айн.* сачвон
 чиммат
 чодира
 чорси
 шарф
 қайиш
 қийиқ
 қийиқча
 қур

Кийим-кечак қисмларининг номлари

абра *айн.* авра
 авра
 авра-астар
 авра бурмаси
 адип
 астар
 ағдарма петля
 ағдарма чок
 банд *айн.* бант
 бант

бар
 бахмал қавиқ
 бахрома
 баҳя
 бачки *айн.* клин
 бағал
 безак
 бейка
 бел
 бел айланаси

бел витачкаси
 бел чок
 бичиқ
 бортовка
 босириқ чок
 босиқ чок
 бостириқ чок
 бостирма чок
 боғ
 боғич
 буклама *айн.* букма
 букма
 бурма
 бурма қавиқ
 бурма ҳақи
 бурқаъ
 бўз астар
 бўй
 бўйин ўмиз
 бўйлама
 бўйлик
 бўрт
 бўрт қистирмаси
 бўрт қотирмаси
 бўғма ёқа
 витачка *айн.* торайтамчоқ
 грибон ёқа
 гофре
 гульфик
 дафтар чўнтак
 думалоқ ёқа
 думалоқ кокетка
 елка витачка
 елка таглиги
 елка қийиғи
 енг
 енг андаза
 енг астар
 енг боши
 енг олд бўлаги
 енг посадкаси
 енг учи
 енгча
 енг ўйиғи
 енг ўмизи
 ён
 ён бурма
 ён витачка
 ён чок
 ёнчиқ *айн.* ёнчуқ
 ён чўнтак
 ёрма
 ёрма қавиқ
 ётқиизиқ чок

ёқа
 ёқа астар
 ёқа учи
 ёқа ўйиғи
 ёқа қайирмаси
 ёқа ўмизи
 жайб
 жияк
 закрёпка
 зарёқа
 зар ип
 захм
 зашчипка
 зевар чок
 зеҳ
 изма
 изма боғ
 илгак тугма
 ип боғич
 ич кўйлак чоки
 ич петля
 ички чок
 ич чўнтак
 ичқур
 иштонбоғ
 иштон оғи
 иштон почка
 йириқ *айн.* изма
 йирмоч
 йўрма
 йўрма қавиқ
 қайма *айн.* ҳошия
 казёрок
 какетка
 калта енг
 кампир ёқа
 кант *айн.* мағиз
 карж *айн.* тарк
 кармон
 кашта қавиқ
 кертик ёқа *айн.* кертмак ёқа
 кертмак ёқа
 кесик чўнтак *айн.* кесма чўн-
 так
 кирим *айн.* торайтамчоқ
 кисса
 кифт
 клапан
 клёш
 клин
 контрол қавиқ
 кромка *айн.* зеҳ милк
 кўк
 кўринмайдиган қавиқ

кўст
 лабак *айн.* лавак
 лабаки *айн.* лаваки
 лавак
 лаваки
 лацкан
 лента
 липа *айн.* липпа
 липпа
 листочка
 лиф
 майда чок
 майда қавиқ
 манжета
 мардак
 машина бахя
 машина чок
 машина қавиқ
 мағиз
 мешковина *айн.* чўнтак халта
 мишура *айн.* зар ип
 мижжа
 милк
 мисик
 мисик ёқа
 мулла ёқа
 мураккаб чок
 мураккаб қайтарма чок
 мураккаб қавиқ
 наметка *айн.* кўк
 нўғой ёқа
 оба
 оба-айюба
 обадузи
 сборка
 оддий бахя
 оддий бурма қавиқ
 оддий чок
 оддий қавиқ
 оддий қоплама чўнтак
 олд
 олд ёқа
 олд ёқа ўйиғи
 олд кокетка
 олд чўнтак
 олд ўмиз
 орқа
 орқа витачка
 орқа ёқа ўйиғи
 орқа какетка
 орқа слонка
 орқа чок
 орқа чўнтак
 орқа этак

орқа ўмиз
 орқа қопқоқ
 осма *айн.* илгак
 оснаровка қ. оройиш
 остки бўрт
 остки ёқа
 отделка *айн.* безак
 очик ёқа
 очик бурма
 очик чок
 очик шлица
 очик қавиқ
 оғ
 оғ чоки
 паровез *айн.* фаровез
 печ
 пеш
 пилта
 сирма қавиқ
 сиртки бахя
 сиқма енг
 сиқма ёқа
 слонка *айн.* орқа чок
 соат чўнтак
 спирал бахя *айн.* илонизи
 бахя
 сув (йўл)
 суғурма чок
 тана (кийим қисми)
 тарк
 тах
 тахма
 тахма ёқа
 тепа
 тепа-кизак
 тепчик (тепчув)
 торайтма *айн.* торайтамчоқ
 торайтамчоқ
 тоқи
 тугма
 тугма боғ
 тутқи
 тўр қавиқ
 тўқима жияк
 тўғри кокетка
 тўғри чўнтак
 улоқ
 уст петля
 фантази ёқа (шаклдор ёқа)
 фаровез *айн.* паровез
 хиштак
 хом чок
 хлястик қ. бандча
 чалиқ *айн.* чалиғ

КИЙИМ-КЕЧАК НОМЛАРИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

- АБО** эск. (а.) — калта енг, авраси жун, астари бўз ёки катондан тикилган шайхлар ва дарвишларнинг узун уст кийими.
- АБРА** (ф.-т.) — қ. авра.
- АБРИШИМ** (ф.-т.) — хом ипак. Ипакли мато маъносида бадий адабиёт фольклорда қўлланади. *△ Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқоллик бўлиб эди. Хушранг, қизил, яшил абришим кияр эди...* (Бобирнома, 280).
- АБРИШИМДУЗИ** (ф.-т.) — хом ипак билан дўппи ёки қўйлакка гул тикиш касби.
- АВРА** (ф.-т.) — авра-астарли кийимнинг сирт қисми.
- АВРА-АСТАР** — устки кийимларнинг фақат авра ва астар билан тикилган пахтасиз ҳолати.
- АВРА-АСТАР ТҮН** — пахтасиз яъни авра-астардан иборат тўн.
- АВРА БИЧИШ** — кийим аврасини андазага солиб махсус бичиш жараёни.
- АВРА БУРМАСИ** — кийимга махсус шакл бериш учун кийим тикиш жараёнида авра қисмининг у ер, бу ерига тикиладиган бурма чоки.
- АВРА ВИТАЧКА** — қ. авра торайтмачоқ.
- АВРАЛАШ** — уст кийимни тикиш жараёнида астар қисмига аврани улаш.
- АВРАПУШ** (ф.-т.) — *авра + пўш < пўшида* (тутмоқ феълидан), аврали, яъни аврадан иборат уст кийим.
- АВРА ТҮН** — аврадан иборат юқа, астарсиз ёзлик тўн: *айн.* елак тўн, ятак тўн.
- АДИП** (ф.-т.) — тўн, чопон паранжи ва шу кабиларнинг ёқасидан этагигача, ички четига 5—6 см кенгликда шойи (қарға шойи), атлас, қора сатиндан қийиб-қийиб тутиладиган бўлак, қисм; *айн.* паровез (ф.-т. фаровез).
- АДИПЛАШ** — тўн, чопон, паранжи ва шу кабиларнинг ёқасидан этагигача ички четига тутиладиган қийиқ бўлакни тикиш жараёни: *айн.* адип тикиш, адип тутиш.
- АДРАС** — ўриши ипак, арқоғи ипдан иборат маҳаллий тўқима (мато).
- АДРАС ТҮН** — адрасдан тикилган чопон — қ. тўн.
- АДРАС ЧОПОН** — адрасдан тикилган чопон — қ. чопон.
- АЙЛАНМА ТИКИШ** — олмосдўзи, гулдўзи каби дўппи гуллари атрофини зар ип билан ёки ипак билан (чакма тўр дўп-

пи гули атрофини қора ип ёки ипак билан) айлантириб тикиш.

АЙЛАНМА ЧОҚ — кийим этақларига қўлда ёки машинада гир айлантириб тикиладиган чок.

АЙЛАНМА ҚАВИҚ — қавиб тикиладиган пахталик уст кийим; кўрпа, кўрпачаларнинг зеҳ (четроқ қисмидан) пахта сурилиб кетмасин учун бир бор айлантириб тикиладиган қавиқ; *айн.* айлантириқ, ёрма қавиқ.

АЙЛАНТИРИҚ — қ. айланма қавиқ.

АЛАҚ *эск.* — қўлда йнгирилган пахта ипидан тўқилган силлиқ мато.

АЛАҚ ТҮН — алакдан тикилган түн — қ. түн.

АЛАҚ ЧОПОН — алакдан тикилган чопон — қ. чопон.

АМОМА *эск.* — қ. салла.

АНГИШВОНА (ф.-т.) *ангушт* + бармоқ, *вона* < *пона* — беркитмоқ. Иш тикаётганда қўл бармоқларини игна санчилишидан сақлаш ва игнани қалинроқ газламадан ўтказишда куч бериш учун бармоқнинг учинчи ёки тўртинчи бармоғига кийдириладиган металл ёки чарм ғилоф.

АНДАЗА (ф.-т.) — *андоза* < *андохтан* (ағдармоқ феълидан). Кийим-бош ва пойабзал учун бичиқ бичишда, шунингдек, бошқа нарсалар учун шакл кўчиришда уларнинг ҳар бир бўлагига қалин қоғоз, картон ва шу кабилардан ўлчаб қирқиб ясалган махсус бўлак (шакл) форма. Δ *олд андаза, орқа андоза, енг андоза, ёқа андаза, кўкрак андаза, қўнж андаза, соғ андаза, бетлик андоза, гулчин андаза, тагчарм андаза* ва бошқалар.

АНДАЗАЛАШ — бичиладиган газламанинг юзига кийим бўлагини шаклини тушириш, *айн.* андаза олиш.

АНДАЗА ОЛИШ — қ. андазалаш.

АНСАМБЛЬ КИЙИМ — ранги, фасони, кўриниши жиҳатдан бир-бирига мослаб тикилган либослар.

АРАЙИШ — тикилаётган кийимнинг беўхшов қисми (ортиқча ерини) қийиб тўғрилаш, бичимини келтириш.

АППЛИКАЦИЯ (р. < лат. *applikatio* — ёпиштириш) — кийимнинг олд, ёқа, этақ, қисмларига чўнтак юзига ранг-баранг мато парчаларидан безак учун қирқиб ёпиштирилган нақш, гул.

АРАҚЧИН (а.-ф.) — *арақ* -тер, -чин < *чидан* // *чиндан* (термоқ, терни ўзига тортмоқ, йиғмоқ). Қулоқчин, бўрк, қалпоқлар астарини кирлатиб қўймаслик мақсадида кийиладиган оқ ёки кулранг сурп матодан махсус тикиладиган думалоқ дўппича.

АСТАР (ф.-т.) — аврали кийим-кечак ёки кўрпа (кўрпача)ларнинг ички томонига тикиладиган газлама. Уст кийимларда: *костюм астари, тўн астари*; дўппидўзликда: *тепа астар, кизак астар* ва шу кабилар.

АСТАР-АВРА — *айн.* авра-астар.

АСТАРЛАШ — авра-астарлик ҳар қандай устки кийимнинг аврасига астарини улаш иши Δ *чопон астарлаш, дўппини астарлаш.*

АСТАРЛИҚ — астар учун мўлжалланган газлама, мато Δ *астарлик чит, астарлик сатин.*

АСТАР БИЧИШ — кийим астарини махсус курсида андазага солиб бичиш жараёни.

АСТАР ОЛИШ — авра-астар кийимларни бичаётганда авранинг тағига астарлик матони қўйиб кийиб олиш иши.

АСТАРНИ АВРАГА УЛАШ — андазаланган астарни аврага улаш жараёни.

АТЕЛЬЕ (фр. *atelier*) — кийим-кечакларни тикиш билан шуғулланувчилар ишхонаси, устахонаси. Δ *модалар ательеси; пойабзал ательеси.*

АТЛАС — абрбандлик усулида тўқилган ялтироқ, гулдор, кудунгланган ипак мато. Δ *сариқ атлас, қизил атлас, хосиятхон атлас, жуҳуд атлас, намозишомгул атлас* ва шу каби.

АТЛАС ҚУЙЛАҚ — атласдан тикилган қўйлақ — қ. қўйлақ.

АҒДАРМА ЧОҚ — тикилган чок баданга ботмасин ёки ситилиб кетмасин учун ич томонидан тикилиб, ўнгига ағдарилган чок.

БАНД (ф.-т.) — кийимларнинг тугма қадаладиган банди, боғичи.

БАНДАК (ф.-т.) — паранжининг орқасида осилиб турадиган енгсимон ва учлари меҳроб шаклида чатилиб бирлашган ерига тикиладиган, бандакчилар томонидан тайёрланган махсус тақинчоқ, шокилда, безак.

БАНДАЖ (р. < фр. *bandage*) — қоринга боғланиб бел қисмга кийиладиган тортқи, буюм: 1) пайпоқ тушиб кетмасин учун кийадиган кийим; 2) аёлларнинг ҳомиладорлик даврида врач маслаҳати билан кийадиган тортқич буюми.

БАР (ф.-т.) — баър устки кийимлар (ятак, чопон, түн, камзул, пальто, чакмон)нинг кўкракдан белгача бўлган қисми. Δ (*Шоҳоншоҳ зиёфатида*) *этақларини бар урган эпчил бакавуллар ош тортар экан, беллариға қирқтадан қўнғироқ таққан ёш соқийлар уларға олтин пиёлаларда шароб тудардилар* (М. О с и м. Аждодларимиз).

БАХМАЛ ҚАВИҚ — хотин-қизлар қўйлагининг этаги, ёқаси, манжетларининг четларига безак учун, зарб белгиси шаклида энли (энсиз) кўринишда тикилган чок (бахя)

БАХРОМА — европача фасонда тикилган аёллар жуи қўйлаги ёки жикетларининг чўнтак оғзи, енг, ёқа атрофларидан майда шокилдалар, жияклар тутиш ёки шу кийим мато четидан арқоғини суғуриб чачоқ, шокилдалар ҳосил қилинган қисми, безаги.

БАХЯ (ф.-т.) — тикувчиликда қўлда ёки машинада бирин-кетин, яъни бир неча игна захмида ҳосил қилинган иплар термаси — қ. чок.

БАХЯЛАШ — кийим тикиш жараёнида кийим бўлакларини бир-бирига чоклаб улаш, *айн.* бахя солиш, чоклаш.

БАХЯДУЗ (ф.-т.) — *бахя* + *дўз* (дўхтан — тикмоқ феълидан) чок тикувчи шахс, чевар, *айн.* чокчи.

БАХЯДУЗИ — бахя солиб ишланган, бахя билан безалган — қ. бахя.

БАХЯ СОЛИШ (бахялаб тикиш) — қ. бахялаш.

БАЧКАНА *эск.* — болалар учун белгиланган уст-бош, оёқ кийими.

БАЧКАНАДУЗ *эск.* — болалар кийимини тикувчи шахс, чевар.

БАЧКАНАДУЗЛИК *эск.* — болалар кийим-кечаги тикилувчи устахона.

БАШОРАТХОН ДУППИ — Башорат исмли аёл томонидан яратилган дўппи нусхаси.

БАҒАЛ (а.) — чопон, тўн, чакмон каби уст кийимларнинг қўйин, кўкрак қисми.

БЕЙКА (фр. *biceps*) — қ. мағиз, адип, тутқи.

БЕЛ — кийимнинг киши бели қаршисидаги қисми.

БЕЛ ЧИҚАРИШ — қоматга мослаб тикиладиган либосларнинг бел қисмига очиқ ёки ёпиқ торайтмачоқлар солиш йўли билан ҳосил қилинган кийим бели, қисми.

БЕЛ ОЛИШ — кийимлик матони маълум ўлчамда андазалаб ундан бел қисмини қийиш иши, жараёни.

БЕЛБАНД (р. шлёвка) — эркаklar кальсон шимининг липа қисми (банд, белбанд), айм. пояс.

БЕЛБОҒ — 1) эркаklar кийими устидан, буклаб-буклаб белга боғланадиган чорбурчак шаклдаги гуллар тикилган, мато, айм. чорси, қийиқ, қийиқча; 2) либосларнинг орқа томонга ўрнатилган тасма; 3) либос матосидан тикилувчи кўйлак ва пальтолар устидан тақиладиган тасмасимон белбоғ.

БЕЛБУРМА КЎЙЛАК — белдан пастки қисми буриб тикилган кўйлак (либос).

БЕЛ АЙЛАНАСИ — кийимнинг бел айланаси ўлчами, ўрни.

БЕЛГИ СОЛИШ — кийим бичишда енг қайирмаси, этак қайирмаси, чўнтак ўрни, торайтмачоқ ўринларига бўр ёки сариқ қалам билан белги солиш иши.

БЕЛИ КЕСИК КЎЙЛАК — хотин-қизлар европача либосининг белдан юқори (кофта) ва белдан пастки (юбка) қисмларининг уланган ери ва шу фасондаги кўйлак.

БЕЛЛИК КАМЗУЛ — қ. учбел, бешбел камзул.

БЕЛ ТОРАЙТМАЧОҚ (р. выточка) — хотин-қизлар либосининг белига солинадиган ёпиқ ва очиқ торайтмачоқлар — қ. ёпиқ торайтмачоқ, очиқ торайтмачоқ.

БЕЛИ ЯХЛИТ КЎЙЛАК — хотин-қизларнинг олд ва орқа бўйи яхлит олиниб тикилган европача кўйлаги.

БЕЛ ЧИҚАРИШ — костюм, жикет, пальто тикишда кийим қоматини келтириш учун орқага ишлов бериш, торайтмачоқлар тикиш иши.

БЕЛ ЧОҚ — хотин-қизлар европача фасондаги бели кесик либосининг белига машинада ёки қўлда тикиладиган чок, баҳа.

БЕЧОҚ — кийим бичилаётганда унинг айрим қисмларига чок туширмай яхлит олиш, яхлит бичиш ва тикиш.

БЕРЕТКА (фр. *beret*) — сукно, шерсть, трикотаж матолардан кизаксиз, жияксиз тайёрланадиган япалоқ бош кийим тури.

БЕЛҚАРС диал. (ўзб.-тож.) — қ. белбоғ.

БЕШБЕЛ КАМЗУЛ эск. — хотин-қизларнинг духоба, кимхоб товар ва латта шойидан тикиладиган уст кийими. Мурсак, пешмат, камзулларнинг белига, белидан то этаккача тикиладиган қийиқ (клин)ларнинг сонига қараб бешбел камзул, учбел камзул деб номланган.

БЕШМАТ эск. — духоба, кимхоб, шойи, беқасам каби матолардан бел қисми тор (белга ёпишган), этак томони кенг (белдан этагигача қийиқлар солинган), тирсак енг ёки тор узун енгли, бўйи тиззагача тушадиган, кертмак ёқали, бўйиндан белгача тугмаланадиган пахталик ёки пахтасиз

авра-астарли аёллар уст кийими, камзули — қ. бешбел камзул, айм. пешмат.

БЕҚАСАМ — ўриши ипак, арқоғи ипдан бўлган йўл-йўл ёки сидирға мато.

БЕҚАСАМ ТЎН — беқасамдан тикилган тўн.

БИР ЗАХМА (чок) — чокнинг дон-дона игна уриб тикиладиган бир тури.

БИР ИГНА ЧОҚ — қ. ўгирма чок.

БИР ЧОКЛИ ЕНГ — енгил уст кийимларнинг бир чок туширилган, бир бўлакдан иборат бўлган енг.

БИР ЧОКЛИ ЮБКА — энлик газламадан ёнига (бўйига) бир чок солиб тикилган юбка.

БИР ҚАТИМ ИП — қ. қатим.

БИЧИМ — кийим-кечакнинг тахлити, фасони, бичиғи.

БИЧИМИНИ ОЛИШ — айм. бичиғ(ни) олиш — қ. андаза олиш.

БИЧИШ — кийим матоси андазаланиб, метрларда ўлчаниб, белганиб бўлгач, қайчи билан қийиш, қирқиш, бичиш жараёни, айм. қайчилаш.

БИЧИШ-ТИКИШ — кийим учун мўлжалланган матони фасонига қараб маълум ўлчовда қийиш ва бу қийилган қисмларини қўлда ёки тикув машинасида тикиш жараёни.

БИЧИҚ — кийим-кечак учун мўлжалланган матонинг маълум ўлчов, андаза асосида бичилиб, қирқилиб бўлгандан кейинги ҳолати.

БИЧИҚЧИ — кийим-кечак учун мўлжалланган матони маълум ўлчов, андазага солиб қирқиш ишини бажарувчи, шахс, касб эгаси.

БЛУЗА (фр. > р. *blouse*) — кенг кўйлакка ўхшаган, тасмасиз, иш маҳалида кийиладиган эркача устки кийим.

БЛУЗКА — хотин-қизлар кофточкаси.

БОБРИК (р. < бобр — кундуз) — сукно ва жун аралашмасидан юзи тукли қилиб тўқилган пальто, чакмонлик мато. Шу матодан тикилган пальто, чакмон.

БОДОМ ГУЛЛИ ДЎППИ — кўк шойига бодом гули шаклида гуллар тикилиб Тошкентда каржли, Бухорода ярим конуссимон шаклда тайёрланадиган дўппи тури.

БОРТОВКА (р.) — қ. қотирма.

БОСИРИҚ ЧОҚ (р. подшивка) — кўкрак бурма кўйлакларнинг этак қайирмаси, тана қисмининг кўкракка улангандан кейин, мато иплари тўзиб кетмасин учун тикиладиган чок.

БОСМА ЧАКМОН — туя, қўй жуни ипидан тўқилиб тикилган эркаklar уст кийими — қ. чакмон.

БОСТИРМА ЧОҚ (р. подстрочка) — уланган енг, кўкрак, ёқа, тирсак четлари устидан яна бир бор тикилган чок.

БОСТИРИҚ ЧОҚ — қ. бостирма чок.

БОСТОН — юқори навли тоза жун мовут. Шундай мовутдан тикилган костюм, пальто, камзул, шим. Бостон шаҳри номидан олинган.

БОШ ҚИЙИМ — бошга кийиладиган кийимлар (дўппи, қалпоқ, телпак, бўрк, қулоқчин, шапка, шляпа, дўппи ва шу кабилар).

БОҒИЧ — 1) ятак (ятакча)нинг олд, кўкрак қисмига энсиз, ингичка мато парчасидан тикиладиган боғ (боғич); 2) тасма, камар тушиб кетмасин учун шим банди, липасининг

у ер бу ерига энсиз авра мато парчасидан тикиладиган қисм, бўлак.

БОҒИЧЛИ ИЗМА — пальто, камзулларнинг ичдан боғичлар кўндалангига параллель ўрнатилиб, тугма сиғадиган қилиб икки четидан чатиб ҳосил қилинган изма.

БОШ-ОЕК КИЙИМ — қ. кийим-бош, кийим-кечак.

БРАКЕР-КОНТРОЛЕР — тикувчилик корхоналарида тайёр кийимларини қондага кўра текшириб қабул қилувчи шахс.

БУҚИБ ТИКИШ — кийим этак ва енг учларини қайириб тикиш иши, жараёни, *айн.* букиш.

БУКМА (р. складка) — юбкани кетма-кет ёки қарама-қаршисига букиб-букиб, 2—3 см кенгликда дазмол босиш йўли билан пайдо қилинадиган шакл.

БУРМА — кўйлакнинг бел, кўкрак ва орқа кўкрак қисмларини машинада ёки қўлда буриб тикиш натижасида ҳосил қилинувчи бурма.

БУРМА ЧОҚ — кийим қисмларидан кўйлак бели, олд ва орқа кўкрак қисми, енг бошига машинада ёки қўлда бир қатор чок солиниб чокнинг икки учига ипидан бир текисда сидириб тортилганда ҳосил бўлган қисм, чок.

БУРМА КЎЙЛАК — қ. кўкрак бурма кўйлак.

БУРМА ҚАВИҚ — кўкрак бурма кўйлакка безаклар (буфлар) ҳосил қилиш учун кўкрак қисмининг олд ва орқа томонига 1—1.5 см ораллигида 3 ёки 4 сидра қўлда бурма қавиқ солиниб сўнг ип четларидан бир текисда тортиш натижасида ҳосил қилинган шакл, қисм.

БУРМА ҲАҚИ — бурмали фасондаги либос бичишда маълум ўлчамдагига кўра сал мўлроқ бичиш, яъни бурма ҳақи ташлаш.

БУРУНЧАК, БУРАНЧАК (а.) *эск.* — 1) нозик, нафис ипакдан тўқилган рўмол; 2) ёпинчиқ; 3) юзга тутиладиган ипак парда.

БУРҚАЪ (а.) *эск.* — бурқуъ юзга тутиладиган парда (ниқоб, чачвон).

БУТУН АСТАР — тўн, чопон, пальтолларнинг авраси билан тенг олиннадиган астар.

БУХОРОЧА ДЎППИ — бухоро чеварлари яратган кимхоб ёки дубога зар иплар билан тикилувчи, ярим конуссимон, йўрма жиякли дўппи, *айн.* бухороча каллапўш.

БУЗ КЎЙЛАК — йўғон, пишитилмаган ипдан қўл дастгоҳида тўқилган мато ва шу матодан тикилган либос (кўйлак).

БУЙИН АЙЛАНАСИ — берк ёқалик кўйлак, гимнастёрка бичилаётганда ёқасининг кенг-торлигини белгилаш учун бўйиннинг ўлчанадиган қисми, бўйин атрофи.

БУЙИНБОҒ *эск.* — қ. галстук.

БУЙЛИК — кийим бўйи, бўйлиги, бўлаги.

БУРҚ — чармдан қорақўлдан ёки шерози мўйнадан цилиндрсимон қилиб тикилган эркаклар қишлоқ бош кийими.

БЎРЛАШ (р. размелёвка, обмелёвка) — бичилаётган костюм, пальто, чакмон каби кийимлар матосини сантиметрли линейка — чизғичда ўлчаб бўрлаш иши.

БЎЙ — кийимнинг киши танасини гежгадан (бўйиндан) бошлаб бел, тизза ёки тўпиққача ўраб турувчи асосий қисми. Бўй икки қисмдан иборат: олд бўй, орқа бўй.

БУҒМА ЕНГ — кийим енгининг оғзига резинка ўтказиш йўли билан ёки манжеталар билан торайтиб тикилган енг.

БУҒМА ПОЧА — кальсон, лозимларнинг поча қисмини резинка ўтказиш, тугмалаш, жияк тутиб торайтиш орқали ҳосил қилинган қисм, поча.

БУҒМА ЕҚА — 3 см энликда бўлган тик ёқа шаклида тикилган ва олд томонидан битта ёки иккита тугма қадалган бўйинни ўраб, бўғиб турадиган ёқа. — қ. бўғма ёқа кўйлак.

БУҒМА ЕҚА КЎЙЛАК — бўйин атрофини ўраб тугмаланадиган ёки боғичлар билан боғлаб қўйиладиган ёқали кўйлак.

БУҒЖОМА — кийим-кечак ва матолар тугиб қўйиладиган катта мато бўлаги.

ВАТИН (р. *нем. watte* — пахта) — арқоқ ўрими бўш, тўқимаси кам, пахмайтиб тўқилган трикотаж мато.

ВЕЛЬВЕТ (р. *велвет, англ. velvet*) — йўл-йўл тукли, патли дубога ўхшаш ипдан тўқилган мато, шундай матодан тикилган кийимлар.

ВИТАЧКА (р.) — қ. торайтмачоқ.

ГАБАРДИН (рус. *фр. gabardine*) — юқори сифатли пальтобоп ёки костюмбоп жун мато.

ГАВДА ЎЛЧАМИ — бичиладиган кийимнинг (киши қоматига қараб) бўй, эн, енг, ёқа, орқа, елка, бел қисмларини сантиметр билан ўлчаш, ўлчамини олиш иши.

ГАЖИМ — рўмол, дарпарда, дастурхон, сочиқ каби буюмлар сеҳнга тикиладиган ёки ўзидан ипларини суғуриб чиқариладиган шокила, попул.

ГАЗЛАМА — ип, ипак сунъий толалардан тўқилган мато, тўқималар, *айн.* мато, газмол, мол, буюм.

ГАЗЛАМАНИ КИРИШТИРИШ — ювганда киришадиган матоларни бичиш олдидан бир оз намлаб сўнг дазмол уриб кириштириш иши (усули).

ГАЗМОЛ — *айн.* газлама.

ГАЛИФЕ (р. *фр. Gallifet* исмидан) — икки ёни чиққан, почаси тор этик билан кийиладиган шим, ҳарбийлар шими.

ГАЛСТУК (р. *нем. Halstuch* — бўйинбоғ) — 1) эркаклар либосининг ёқа қайирмаси тагидан ўтказиб боғланадиган боғичли, олдига тугун ёки бант қилиб тақиладиган олд, кўкрак ўртасида осилиб турадиган, паст томони учбурчак шаклидаги лента, бўйинбоғ; 2) мактаб ўқувчилари галстуги (10—14 ёшдаги) қизил сидирға чит, сатин, шойн матодан икки чети узунроқ, ўрта қисми кенгроқ учбурчак шаклдаги бўйинбоғ, *айн.* бўйинбоғ.

ГАРДИШ, ГАРДИН (р. олошқа) — телпак тикишда кизак ўрнига тутиладиган, мўйнадан ишланган қисми. Δ *Ман айланай попоқингни гардиннан, ўлар бўлдим сан боланинг дардиндан* (Хоразм халқ қўшиғи).

ГАРНИТУРА (р. *фр. garniture*) — бир хил матодан бир-бирига монанд қилиб тикилган ички кийимлар (комбинация, трусик, ретуза, лифчик) мажмуи.

ГИЛАМ ДЎППИ — тепа ва кизаги гилам нақшига ўхшатиб турли ипак ва мулина ипи билан зич қилиб тикилган, тепаси ярим конуссимон думалоқ дўппи.

ГИМНАСТЕРКА (р.) — трико мовутдан, қайтарма ёки тик ёқали,

белига камар тақиладиган қилиб тикилган ҳарбийча уст-
ки кийим.
ГУЛЬФАК — қ. қопқоқ.
ГУППИ *диал.* — энгли ёки енгсиз калта пахталик чопон (тўн, кам-
зул, телогрейка).
ДАҚАНА — бошга танғиб ўраладиган дуррача (локки, пешона-
банд, саллача), шунингдек кампир дўппи устидан бош
узра яйдоқ ташлаб ўраладиган доқа рўмол.
ДАСТАГУЛ НУСХА ДУППИ — таглиги қизил, зангори, баргика-
рам рангли духобага дастагул нусха нақшлари тикилган
дўппи.
ДАСТОР — қ. салла.
ДАСТРҮМОЛ (ф.-т.) — юқа газламадан бурун ҳамда қўлни ар-
тиш учун тўрт бурчак шаклда тикилган, *айн.* бир парча
мато.
ДЕКЛАЙ *эск.* — бўйи ва енги калта тикилган уст кийим тури, *айн.*
дакла, деклай, дикла, диклай, докла, доклай.
ДЕМИСЕЗОН ПАЛЬТО (р.<фр. *demisaison*) — баҳорда ёки куз-
да кийиладиган енгил авра-астар пальто.
ДИАГОНАЛЬ (рус.<лат. *diagonalis*, юнон. *diagonios* — бурчакдан
бурчакка боровчи) — қия йўлли қилиб тўқилган газлама.
Шундай газламадан тикилган кийим.
ДОКА РҮМОЛ — чор атрофи қизил ёки кўк ҳошияли қилиб юқа
тўқилган рўмол, *айн.* мисқоли доқа рўмол.
ДОМОН — қ. этак.
ДОЛЕВИК — қ. мағиз.
ДРАП — устки кийимлар тикиладиган қалин, жун газлама, қалин
мовут.
ДРАП ПАЛЬТО — драпдан тикилган пальто.
ДУБУЛҒА *тар. ҳарб.* — қадимий аскар (лашкар)ларнинг тиг, ўқ
ва қиличдан сақланиш учун мисдан, темир, пўлатдан
ясалган бош кийими, шлём, *айн.* довулға, дубулға, дў-
булғо, дўлбўға, тўбулға.
ДУДО — қ. рўмол (ф.-т.) (икки юзлама маъносида) — ингичка ип
ва ипакдан ўнг ва тескариси бир хил сийрак, сербар қи-
либ, бўз дўконда (қўлда) тўқилган тўқимадан қилинган
рўмол.
ДУМАЛОҚ ЕҚА ҚҮЙЛАК — ёқа четлари думалоқ қилиб тикил-
ган қўйлак.
ДУРРА(ча) — рўмоннинг кичикроқ тури, пешонабоғ — қ. рўмол.
ДУППИ — ярим доира, тўрт каржли, ярим конуссимон формадаги
миллий бош кийимлар тури Δ Бахмал дўппи, зар дўппи.
ДУХТ (ф.-т.) — 1) кийим-кечакнинг киши қоматига мослаб келиш-
тириб тикилиши; 2) келиштириб тайёрланган дўппи фор-
маси Δ Дўхти келишган пальто ёки қўйлак, дўхти келиш-
ган дўппи ва ҳоказо.
ЕЛАК *эск. диал.* — 1) аёлларнинг юпка тўни, бошга ёпинадиган
ёпинчиғи; 2) хотин-қизлар киядиган қавима пахталик тўн,
чопон.
ЕЛКА БОҒ — ич қўйлақларнинг елка қисмларига тикиладиган ик-
кита боғич, лента.
ЕЛКА ТОРАЙТМАЧОҚ — қ. торайтмачоқ.
ЕЛКА ЧОКИ — либосларнинг елка қиялигини бир-бирига улагад-
да ҳосил қилинган чок, баҳя.

ЕНГ — кийимларнинг елкадан қўл учигача ёки билак, тирсак, тир-
сакдан юқори қисмларини қоплаб турувчи бўлак. Δ
Узун енг, калта, енг, тирсак енг.
ЕНГ БОШИ (р. оқот) — бичилган кийим қисмларидан енгнинг
кийим елкасига уланадиган қисми.
ЕНГ БИЧИШ — ўлчаниб, андазаланган кийим енг қисмини қийиб
олиш иши, *айн.* енг олиш.
ЕНГ МАНЖЕТИ (р.<фр. *manchetto*) — либосларнинг енг учига
2—4 см кенгликда кийим матосидан, буриброк ўтказила-
диган, қайриладиган ёки қайрилмайдиган бўлак, қисм.
ЕНГ ОЧИҒИ (р. *шлице*) — костюм енги орқа пастки учи чокига
тушадиган 6 см узунликдаги икки чети ағдарма чок би-
лан тикилган қисми; енг очиги уст қисмига безак учун
3 ёки 4 дона тугма қатор узунасига қадалади.
ЕНГ ОЛИШ — қ. енг бичиш.
ЕН — кийим бўйининг икки ёнига, орқа ва олд бўйининг уланган
қисми, икки ёни.
ЕН ТОРАЙТМАЧОҚ — қ. торайтмачоқ.
ЕН ЧОК — кийимларнинг икки ёнига тикиладиган чок.
ЕНЧИК — қ. ён чўнтак.
ЕН ЧҲНТАК — кийимнинг икки олд ён қисмига тикилган сиртқа
ёки ички халтачаси, ёнчиқ.
ЁПИҚ ТОРАЙТМАЧОҚ — қ. торайтмачоқ.
ЕРМА ЧОҚ — қалин газламалардан тикилган кийимларда бир-
бирига бириктириб тикилган тўғри чокнинг тескари томо-
нидан чок орасини ёриб, икки четидан машинада тикил-
ган чок.
ЕРМА ҚАВИК — қ. айланма қавик.
ЕТҚИЗИҚ ЧОҚ — ички кийим чоклари киши танига ботмасин
учун чок устидан яна бир бор тикиладиган чок.
ЕҚА — кийимнинг бўйин атрофини ўраб, ярим ўраб ёки кўкракка-
ча тушиб турувчи турли шаклларда тикиладиган бўлак.
ЕҚА БИЧИШ — кийим ёқасини қийиб олиш иши, ёқа олиш.
ЁҒЛИҚ *эск.* — қ. рўмол.
ЖАДИД ЕҚА ҚҮЙЛАК *эск.* — *айн.* қийшиқ ёқа қўйлак.
ЖАКЕТ — *айн.* жикет.
ЖАНДА (ф.-т.) *эск.* — сўфи, қаландарлар киядиган, қураб тикил-
ган либос, дарвишлар кийими.
ЖЕЛАТКА (р. жилет<фр. *gilet*) — қ. нимча.
ЖЕМПЕР (р.<инг. *jumper* — калта пальто) — жун ёки пахта ипи-
дан силлиқ, йирик қилиб тўқилган иссиқ уст кийим.
ЖИКЕТ (р.<фр. *jaquette*) — аврадан иборат белдан юқорига ки-
йиладиган хотин-қизлар уст кийими, *айн.* жакет.
ЖОМА (ф.-т.) — қ. кийим, кийим-кечак.
ЖОМАДУЗ — кийим тикувчи шахс, чевар, шу касб эгаси.
ЖОМАДУЗЛИК — кийим-кечак тикувчилик касби.
ЖОМАДОН — кийим-кечак солинадиган, сақланадиган идиш, қути,
қутича, *айн.* чемадон.
ЖОМАҚОР — иш пайтида кийиб олинадиган махсус кийим Δ
механизаторлар жомақори (комбинезони).
ЖУББА (а.) *эск.* — 1) арабларнинг пахта солиб қавилган кенг
узун қўйлағи; 2) ўқ, қилич, найзадан сақланиш учун
симдан тўқилган қадимий уруш кийими; 3) қаландарлар,
шайхлар киядиган бўйи ва енги узун, кенг пахталик тўн;

4) турли хил мўйналардан тикилган пўстин Δ *жуббаи синжаб* — қизғиш тулки мўйнасидан тикилган пўстин.

ЖУЛДУР КИЙИМ — қ. қўсқи кийим.

ЖУН РҶМОЛ — қ. шол рўмол.

ЗАПОНКА (р.) — эркалар қўйлак ёқаси ва енгига тикиладиган махсус илма тугма.

ЗАРБОФ — зар ип (канитель)лар билан зар қўшиб тўқилган мато, *айн.* зарварақ.

ЗАРБОФ ТҶН — зарбофдан тикилган тўн.

ЗАРВАРАҚ ТҶН — *айн.* зарбоф тўн.

ЗАРДҶЗ — зардан гул тикувчи чевар, уста.

ЗЕХ ТОРТИШ — костюм, пальто, чакмон, камзул ва тўннинг четлари қаттиқ турсин учун икки олд зеҳига эни 2 см лента шаклида авра-астар орасига қўйиб тикилувчи пишиқ жияк, тасма ўрнатиш жараёни.

ИГНА — тешигидан ип ўтказилиб, буюм тикиладиган металл асбоб.

ИЗМА (р. петля) — либосларнинг тугма солинадиган тешиги атрофининг ип билан бежаб, тўрлаб, йўрмаб тикишдан ҳосил қилинган қисм, тешикча.

ИККИ ЧОҚЛИ (ЕНГ) — икки бўлакдан иборат пальто енгининг енг остки ва устки бўлақларининг уланганда ҳосил қилинган чок.

ИЛМА — ипни чатиштириб, илиб тикиш усули ва шу усулда тикилган чок.

ИЛМА ДҶППИ — гуллари илма чок билан тикиладиган дўппи.

ИЛМА ЧОҚ — попоп машинада тикилган ёки қўлда ҳалқасимон шаклда илиб-илиб тикилган чок.

ИП — пахта, ипак, жун, зиғир ва шу каби толаларидан махсус йигириш дастгоҳларида ингичка қилиб йигирилган тикув ашёси; буюмларни чоқлаш, тикишда қўлланадиган хом ашё.

ИП РҶМОЛ — тўқимачилик фабрикасида ипдан гулдор ёки сидирға рангда ҳар хил ҳажмда тўқилган, тикилган рўмол.

ИПАК — тилла ва сунъий толалардан махсус йигириш дастгоҳларда ингичка қилиб йигирилган тикув ашёси; каштачилик, зардўзлик, дўппидўзликда фойдаланиладиган асосий хом ашё.

ИПАК РҶМОЛ — фабрикада ипакдан тўқилган ёки ипак матодан тикилган сидирға ёки рангдор ва гулли тўртбурчак, учбурчак шаклдаги рўмол, *айн.* фаранг рўмол.

ИРОҚИ — ип ёки ипакларни кесиштириб зарб шаклида чок тикиш усули. Шу усулда тикилган дўппи, жияк, қўйлак ёқаси, енг четларига тикилган гуллар.

ИРОҚИ ДҶППИ — ироқи чоки билан тикиладиган тўрт каржли ярим доира формасидаги дўппи.

ИРОҚИ ЖИЯК — қора машина ипдан тўқилган тўқима жиякнинг ироқи усулидаги гуллар тикилган хили, тури.

ИРОҚИ ЧОҚ — қ. ироқи.

ИЧКИ ИЗМА (ич петля) — тик ёқа камзул, макентош, пальто каби устки либослар, шим олд қопқоғига ичдан, авра тагидан махсус измалар очилиб тикилган чок, қисм.

ИЧ КИЙИМ — уст кийим тагидан кийиладиган қўйлак, ич қўйлак, комбинация, ретуза, лозим.

ИШЛОВ БЕРИШ — костюм, пальто, чакмон, тўн, камзул каби авра-астарли кийимларни машина чокка тайёрлаш учун олд, орқа, енг, ёқа қисмларига қўлда тепчималар, кўклар торайтмачоқлар солиш қил, без (бортовкалар) ишлаш ва кийимга ўрнатиш иши.

ИШПЕЧ — чеварларнинг ип, ипак, игна, ангишвона қайчи ва бошқа керакли нарсалари сақланадиган ва тиззага қўйиб иш тикадиган бўйи ва эни 25 сантиметрлик авра-астар орасига пахта солинган тўшакча.

ИШТОН — тананинг белдан пастки қисмига кийиладиган ички кийим, *айн.* лозим.

ИШТОНБОҒ — иштоннинг липасига ўтказиладиган қўл тўқув дастгоҳида хом (пишитилмаган, чийралмаган) ипдан сийрак қилиб тўқилган жияк, боғ.

ИШТОНПОЧА — қ. почка.

ИИРМОЧ — фарғонача тўғри чопон тўн этагининг икки ён оралигининг учбурчак шаклда қийилган жойи. Фарғона, Самарқандда шундай бичиқли тўнни *ийрмоч тўн*, Тошкентда *печак тўн* дейилади.

ИИГНА — *айн.* игна.

ИҶРМА ЧОҚ — 1) дўппидўзликда дўппи гуллари атрофи ва тагдўзи дўппининг таглиги йўрма усулида тикиб тўлдирладиган чок; 2) ситиладиган матодан тикилган либос зеҳидаги иплар тўзиб кетмасин учун қўлда ёки махсус йўрма машинада йўрмаб тикилган чок.

ИҶРМАДҶЗ (и) — шундай чок тикиш иши билан шуғулланувчи чевар.

ИҶРМА ҚАВИҚ — қ. йўрма чок.

КАЛАМИНКА (р. каламянка) — зиғир толасидан тўқилган пишиқ мато.

КАЛАМИНКА ХАЛАТ — каламинка матосидан тикилган халат.

КАЛЛАПУШ (ф.-т.) — *диал.* бош кийим, дўппи — қ. дўппи.

КАМАР (ф.-т.) — чармдан ёки чидамли қалин матодан, пластмасадан, металдан 4—5 см кенгликда тайёрланган буюм, қайиш, тасма. Δ *Олтин камар, қумуш камар, қайиш камар.*

КАМЗУЛ — қалинроқ матолардан, астарини сатин, саржа, пахмоқдан қилиб тикилган олди очиқ енгил уст кийим.

КАМПИР ЕҶА ҚҶЙЛАҚ — қ. бўғма ёқа қўйлак.

КАПРОН (р.) — сунъий толадан тўқилган газлама тури.

КАПРОН ҚҶЙЛАҚ — капрон газламасидан тикилган қўйлак, илбос.

КАРЖ — махсус пресс тахтакачада дўппига туширилган тўрт каржик; чизиклар орқали ажратилган дўппининг тўрт қисми, *айн.* тарк.

КАРЖЛИ ДҶППИ — тўрт карждан иборат тўрт бурчакли дўппи.

КАСКА (р.<фр. casque) — мис, пўлатдан ясалган жангларда ва снарядлардан сақлайдиган думалоқ пўлат қалпоқ.

КАШНЕ (р.<фр. cachner, cachne) — яширмоқ, *нег* — бурун) — яъни бурунни яширадиган буюм — қ. шарф.

КЕБАНАҚ — чўпонларнинг ёғингарчилик ва совуқда киядиган ёпинчқисмон пўстини (чопони), *айн.* сўзл. капанак.

КЕПКА (р.) — эркаларнинг гардишсиз козирёк (соявон)ли бош кийими.

КЕРТМАК ЕҚА КАМЗУЛ — тик ёқанинг уч қисмидан озгина қир-қиб, оройиши олинган ёқали камзул.

КЕСИК ЕНГ (р. отрезной рукава) — алоҳида бичилиб, сўнг кийим тана ва елка ўмизига ўтказиладиган енг, айн. ўтқирик енг.

КИЗАК — дўппининг тепа ва жияги ўртасидаги қисми, гардиши.

КИЗАК БИЧИШ — дўппининг кизак қисмини ўлчаб қийиб олиш иши, айн. кизак олиш.

КИЗАК ОЛИШ — қ. кизак бичиш.

КИЙИМ — қ. кийим-кечак.

КИЙИМ-БОШ — қ. кийим-кечак.

КИЙИМ-КЕЧАК — инсон тана аъзоларини бошдан оёқ учигача бўлган қисмларини (айрим ҳолларда эса билак ва қўл учигача) беркитиб турадиган буюмлар мажмуи, айн. кийим, кийим-бош, уст-бош, энгил, энгил-бош, бош-оёқ кийим.

КИЙИМ БУЙИ — қоматнинг энса қисмидан исталган узунликдаги ўлчам, бўлаги.

КИЙИМ ЕНИ — кийимларнинг қўлтиқ остки қисмидан то этаккача бўлган икки ён томони.

КИЙИМЛИК — кийим тиктириш учун мўлжалланган бир бўлак мато, бир кийимлик газмол.

КИЙИМ ҚЎЛТИГИ — устга кийиладиган кийимларнинг қўлтиқ қисмида турадиган жойи, қисми.

ҚЛИН (р.) — қ. қийиқ.

КИРИШТИРИБ ТИҚИШ — кийимнинг енг, ёқа, елка, ўмиз чоклари тортишиб қолмасин учун бўшроқ қилиб, тортмасдан тикиш иши.

ҚИССА — қ. чўнтак.

КИТЕЛЪ (р. <нем. *kitte*) — бир ёқлама тугмаланадиган, тик ёқали расмий кийим.

КОВЕРКОТ (р. <инг. *cavertcoat*) — юнгдан ёки юнг аралаштириб тўқилган мато.

КОВЕРКОТ КОСТЮМ — коверкот матодан тикилган костюм — қ. костюм.

КОВЕРКОТ ПАЛЬТО — коверкот матодан тикилган пальто — қ. пальто.

КОСТЮМ (р. <фр. *costume*) — авраси шерсть, сукно матодан, ас-тари сатин, селон матодан қайтарма ёқали, олди тугмали белдан юқорига кийиладиган уст кийим, пиджак.

КОСТЮМ-ШИМ — пиджак ва шимдан иборат эркаклар уст кийими.

КОСТЮМ-ЮБКА — пиджак ва юбкадан иборат. хотин-қизлар уст кийими.

КОСТЮМ ЕҚА — костюмнинг олд томонидан чиқарилган ёқаси орқа ёқага бирлаштириб тикишдан ҳосил қилинган ёқа.

КОСТЮМ ЕҚА ҚЎЙЛАК — олд ва орқа ёқаси бирлаштириб тикилган кўйлак, либос, айн. кўш ёқа.

КОМБИНЕЗОН (р. <фр. *combinaison*) — пишиқ ип матодан шим билан кўйлаги бирга қўшиб тикилган иш кийими.

КУБАНКА (р. Кубань дарёси номидан) — тепаси ясси формада мўйнадан тикиладиган телпак.

КУНДАЛ (ф.-т.) эск. — 1) зар ва кумуш суви билан тайёрланган,

иплар билан гуллар солиб тўқилган маҳаллий тўқима, зарбоф; 2) шундай тўқимадан тикилган тўн, камзул.

КУРТКА (р. <лат. *curtus* — қисқа) — эркакларнинг белдан юқорига кийадиган олди тугмали ёки замочкали уст кийими.

КЎЗЧАЛИ ИЗМА (р. обточная петля) — мағиз шаклда ўйиб, ағдарма чок билан ёки изма четларига кийим матосидан ингичка мағиз чиқариб, устидан бостирма чок берилган изма.

КЎЙЛАК — турли хил матодан яланг қават қилиб ҳар хил фасонда тикилган кийим.

КЎКЛАШ — кийим-кечак тикиш жараёнида кийим қисмларини вақтинча йирик-йирик чок билан бир-бирига улаш, айн. кўк солиш.

КЎКРАК БУРМА ҚЎЙЛАК — ёзлик либос; танасининг юқори кўкрак ва яғрини қўлда ёки машинада оддий терма чокда бир бор тикилиб ҳосил қилинган бурмалар кўйлакнинг юқори олд кўкрак яғринига уланиб, кенг формада тикилган хотин-қизлар кўйлаги, айн. ўзбекча кўйлак.

КЎК СОЛИШ — қ. кўклаш.

КЎКРАК ЧЎНТАК — эркаклар уст кийимининг (камзул, пальто, костюм) кўкрак қисмига тикиладиган устки ёки ички халтача, айн. соат чўнтак.

КЎРИНМАЙДИГАН ҚАВИҚ — кўйлак этак, енг, ёқа, қайирмалари чети, зеҳини орқасига қайириб тикишда чок кийим юзига чиқиб қолмасин учун эҳтиётлик билан газлама-нинг 1—2 танда ипига ийиб-ийиб тикиладиган чок, баҳч.

ЛАВЛАВА (р. подзор) — костюм, пальто, шим, шунинг каби кийим чўнтагини тикишда чўнтак астари кўрниб қолмаслиги учун астарнинг четига авра матосидан қопланадиган 2—3 сантиметрлик энсиз парча, мағиз.

ЛАЧАК — бош узра икки чаккадан кўкракка давр осилиб турадиган мато (қисм, бўлак).

ЛАЧАК ДЎППИ — лас ёки қора сатиндан тикилиб, думалоқ шаклда тепа қисми буриб қўйиладиган кампирлар дўпписи.

ЛИБОС (а.) — 1) устга кийиладиган кийим; 2) маросим ва байрамларда кийиладиган янги кийим, тоза кийим; Δ байрам либоси, тўй либоси.

ЛИПА — ўзбекча бичиқли лозимнинг юқориси, яъни иштонбоғ ёки резинка ўтказиладиган қисми.

ЛОЗИМ (а.) — қ. иштон.

ЛОККИ — қ. пешонабоғ.

МАЙКА (р.) — эркакларнинг енгсиз, трикотаж ич кийими.

МАКИНТОШ (р.) — нам ўтмайдиган газламадан тикилган энгил пальто. Шотландиялик Макинтош номли киши.

МАРДАК — сўзл. айн. хиштак.

МАТО — қ. газлама.

МАТОХ (а.) — сўзл. мато.

МАТРОСКА (р.) — 1) матросларнинг кенг қайтарма ёқали махсус кўйлаги, формаси; 2) кенг ёқали ва галстукли болалар кўйлаги (кўйлакчаси), айн. матрос ёқа кўйлак.

МАТРОС ЕҚА ҚЎЙЛАК — қ. матроска.

МАҒИЗ (р. кант) — 1) либосларнинг ёқа, енг учи, чўнтак оғзи ва этак четларига, олд чок четларига безак учун ярим сан-

тиметр кенгликда бошқа ранг матодан кийик қилиб килган бўлак, қисм; 2) кўрпа, кўрпача, ар авра-астари таштириб тикиладиган ерга, кийик қилиб тугиладиган бўлак.

МАҒИЗЛИ ИЗМА — очилган, қийилган изма четиға кийим ав матосидан мағиз чиқариб, мағиз тутқин тутиб тикилган изма.

МИЕНА (ф.-т.) — сирма пахталик чопон тикишда, авра-астар орасига ўрнатиб тикиш учун тайёрланган, дока орасига пахта солиб қавилган қисм, бўлак, сўзл. миняна.

МОВУТ — ўнг томонини силлиқ қилиб тўқилган жун ёки яри жун мато, сукно.

МОВУТ ЧАКМОН — мовут матосидан тикилган чакмон.

МОДА (р.<фр. *Mode*) — маълум бир даврда кишиларнинг дидига, хоҳишига кўра урф бўлган ва кенг тарқалган кийим кийилиш усули ва шу кабилар, шакли, фасони.

МУЛЛА ЕҚА ҚУЙЛАК эск. — ёқаси горизонтал шаклда икки елка устидан очик қилиб четиға ингичка шияклар тутилган, сурп, олачадан тикилган қўйлак, ай. эск. сўзл. кий. таки қўйлак.

МУРСАК ЕҚА ҚУЙЛАК — худди тўн ёқаси сингариди очик ёқа ўрнига турли тутқи, ингичка шероз, шияклар тутилган ёқали қўйлак.

МУРСАК эск. — кимхоб, парча, духоба, адрас, чопон каби матолардан тикилган аёлларнинг енгиди калта уст кийими.

НИМЧА (ф.-т.) — астарсиз, аврадан иборат ёки авра-астарли бўйи белга тушадиган, олди очик, қўйлак устидан, костюм, камзул, ичидан кийиладиган енгисиз ва ёқасиз, ихчам тикилган енгил уст кийим, ай. жез. атка.

НИНА — қ. игна.

НУҒАЙ ДУППИ — қора ёки кўк сидирға патсиз духобадан тикилувчи ясироқ, цилиндрсимон формадаги дўппи, тахта қалпоқ.

НУҒАЙ ЕҚА ҚУЙЛАК — ёқаси рум ёки кертмак ёқа сингариди тикилган қўйлак.

ОДДИЙ ҚАВИҚ — қ. тўғри қавиқ.

ОЛАЧА — қўлда йигирилган пахта ипидан тўқилган йўл-йўл излар туширилган мато, бўз.

ОЛАЧА ТҮН — олачадан тикилган тўн — қ. тўн.

ОЛАЧА ЯКТАК — олачадан тикилган яктак — қ. яктак.

ОЛД ЕНГ БУЛАГИ — қўлнинг уст ва олд томонида турадиган енг қисми.

ОРОЙИШ ОЛИШ — кийим қисмлари бир-бирига улангач, тикилган қисмининг ортиқча (кўст) қисмини қирқиб ташлаш иши.

ОРҚА ЕНГ БУЛАГИ — қўлнинг таг ва орқа томонида турадиган енг қисми.

ОТРЕЗ (р.) — сўзл. қ. кийимлик.

ОЧИҚ ЧОК — қ. тўғри чок.

ОЧИҚ ТОРАЙТМАЧОҚ — қ. торайтмачоқ.

ОҒ — ўзбекча бичиқли лозимнинг икки почасининг бичиқли ром-бик шаклда солинадиган қисм, бўлак.

ПАЛЬТО (р.<фр. *paletot*) — қўйлак ёки костюм устидан кийиладиган авра-астарли, пахтали ёки пахтасиз тикилган уст кийим.

ПАНБАРХИТ (р.) — духобага ўхшаш тукли, юпқа шойи мато.

ПАНБАРХИТ ҚУЙЛАК — панбархит матодан тикилган қўйлак.

ПАПАХ (р.<турк. *папах*) — мўйнаси сиртга, ўнгга қаратиб астарланиб тикилган чўзинчоқ телпак.

ПАРАНЖИ — авраси парпаша, банорас, духоба, кимхоб, шойи, астариди сидирға кулранг чит ёки бўздан тикилган сохта енгил тўнсимон узун ёпинчиқ.

ПАРПАША (ф.-т.) — маҳаллий дастгоҳда тўқилган юпқа ва пишик паранжи ва тўнбоп мато Δ парпаша тўн, парпаша паранжи.

ПАХТАЛИ(К) — сўзл. авра-астар орасига пахта солиб тикилган уст кийим, чопон, шим.

ПАХТАЛИ(К) ЧОПОН — сўзл. қ. чопон.

ПАХТАЛИ(К) ШИМ — сўзл. қ. шим.

ПЕЧ (ф.-т.) — бошга ўралган салланнинг ўнг чакка томонидан осилтириб қўйилган қисми, учи.

ПЕШОНАБАНД — қ. пешонабоғ.

ПЕШОНАБОҒ — 1) кекса аёллар бошдан рўмол тушиб кетмасин учун, унинг устидан буклаб-буклаб ўраб танғиб, боғлаб оладиган рўмолча, дурра, ай. пешонабанд, локки, дуррача; 2) аёллар бошига танғиб ёки ўраб боғлаб оладиган кичик рўмолча, дурра, дуррача, саллача.

ПИДЖАК (р.<анг. *peu-jacket*) — қайтарма ёқали олди очик, тугмаланадиган авра-астарли, калта эркаклар камзули, костюми, ай. пинжак.

ПИЖАМА (р.<инг. ф.-т. *пойжма*) — касалхона ва уйда кийиш учун мўлжалланган шим ва калта халатдан иборат, юмшоқ матодан тикилган кийим.

ПИЕЗИ (ф.-т.) — майин юқори навли жундан юқа қилиб тўқилган мато.

ПИЕЗИ ЧАКМОН — аёло нав майин жундан тўқилган матодан тикилган чакмон.

ПИЛОТКА (р.) — учувчиларнинг ва ҳарбий хизматчиларнинг ёзлик бош кийими.

ПИЛТА (ф.-т.) — пилтакачга ўраб дўппи тепчигига, баъзан тўн ёқасининг қавиғига тикиладиган юпқа қоғоз, пахта.

ПИЛТА УРИШ — қ. пилталаш.

ПИЛТАЛАШ — дўппи тепа ва кизакларининг тепчиклари орасига пилтакачга майин қоғоз ўраб тикиш иши, ай. пилта уриш.

ПИЛТАКАЧ (ф.-т.) — қоғоздан пилта ўраб уни тепчиб орасига тикиш учун ишлатиладиган дастали, узунлиги 25 см ли ингичка сим.

ПИНЖАК — сўзл. қ. пиджак.

ПИЧМОҚ — диал. қ. бичмоқ.

ПИСТАПУЧОҚ РҶМОЛ — қ. ғижим рўмол.

ПЛАШ(Ч) (р. плаш) — сув ўтказмайдиган матодан тикилган ёмғирда кийиладиган уст кийим.

ПОЛОТНО (р.) — арқоғи ўриши билан маташтириб тўқилган юмшоқ, силлиқ газлама, мато.

ПОЛОТНО ҚУЙЛАК — полотнодан тикилган қўйлак — қ. қўйлак.

ПОПЛИН (*р. < фр. porefine*) — арқоғи йўғонроқ, ўриши ингичкароқ ип ёки ипақдан тўқилган мато, газлама.

ПОПЛИН КҲИЛАК — поплиндан тикилган кўйлак — қ. кўйлак.

ПОПУК — маҳаллий дастгоҳда тўқилган дўппи ва иштонпочага тутиладиган жиякнинг икки уч томонидан тўқилмай қолдирилган қисми, шокилдаси, ғажими.

ПОЧА ОЧИҒИ (*р. шлице*) — ғалифе шим, кальсонларнинг поча пастки қисми 5—6 см узунликда қийиб ёки чокни туташтирмай четлари оддий тўғри чокланиб ҳосил қилинган очик, йирик қисми.

ПОЧА (*ф.-т. йзбекча*) — 1) лозимнинг тиззадан пастки қисмлари; 2) лозимнинг пастки зеҳига, четига, тутиладиган жияк, айн. иштонпоча.

ПОЧАПУСТИН (*ф.-т.*) — тулки оёғи мўйнасидадан духоба, мовут авраларга сириб тикилган сирма пўстин.

ПУСТИН (*ф.-т.*) — мўйнаси ошланган теридан чопон шаклида тикилган узун, иссиқ, қишлоқ кийим.

ПУСТИНДУЗ (*ф.-т.*) — пўстин тикадиган уста, мўйнадўз.

ПУСТИНЛИК — пўстинга етарли мўйна.

ПУТА (*а.*) — туя жунидан тўқилган энсиз узун матодан қилинган, белга бир неча марта айлантириб ўраладиган белбоғ.

РИДО (*а. ридоъ*) — эск. 1) шайхлар елкасига ёпиб ёки ташлаб оладиган турли оятлар ёзилган чойшабсимон мато; 2) дарвишларнинг устки кийими.

РИШТА эск. — қ. ип.

РУМ ЁҚА КАМЗУЛ — қ. тик ёқа камзул.

РУМОЛ — хотин-қизлар бошларига ўрайдиган, шакли тўрт бурчак, ёки учбурчак шаклда ип, ипақ матодан, жундан махсус тўқилган буюм, рўмол.

РУМОЛЧА — кичкина рўмол, дурра, пешонабоғ — қ. дастрўмол.

САДАФ (*а.*) — айн. тугма.

САЛЛА (*а.*) — мусулмон эркаклар бошига дўппи устидан айлантириб ўраб оладиган, 8—15 газлик дока (мисқоли дока), айн. чалма, дастор.

САЛЛАЧА — қ. пешонабоғ.

САЛЛА-ЧОПОН — намоз ўқишга мачитга борганда ва умуман кишлоққа кийиладиган қариялар устки кийими.

САЛҚИ ҚАВИҚ — кийимларнинг айрим қисмларини қўлда ёки машинада тикишда чунончи олд кўкрак, орқа кўкракни танага улашда, танага уланган олд кўкрак ипини узмай, ипини бўшроқ қўйиб орқа кўкрак улашни давом эттиришда ҳосил қилинган чок номи. Бундай чок тикув фабрикаларда тикишнинг поток усулида, яъни енглар тикиш, этақлар тикиш, енглар ўтқазिश ва шу каби операцияларида қўлланади, айн. қовузоқ қавиқ.

САНАМА БЕЛБОҒ — фаранг шойидан атрофига проқи усулида шахмат тартибда оралатиб гул тикилган чорбурчак белбоғ, қийиқ, қийиқча.

САНАМА ЧОК — дўппидўзлик ва каштадўзликда тикилаётган буюмнинг арқоғ ва нах иплари суғурилиб тўр ҳосил қилинади ва шу тўрларга турли нақш, гуллар солиниб тикилган чок.

САРАФАН (*р. < форс.*) — хотин-қизларнинг энгсиз уст кўйлаги.

САРПО (*ф.-т. сар-бош, пой-оёқ*) — бирор воқеа ва маросим туфайли бошдан оёқгача кийиладиган, ҳадя этилган янги кийим-кечаклар, мажмуи.

САРПО КИЙДИРИШ — меҳмонга ёки келин-куёвга тўн, кўйлак, дўппи, қийиқча шу каби либослар ҳадя этиш, кийдириш.

СВИТЕР (*р. < инг. sweater — терламоқ, тер йиғувчи*) — жун ипдан тўқилган, томоқни қоплаб турадиган тугмасиз иссиқ кийим.

СИМЖИЯК — қ. чалиқ.

СИРМА — усти бирор мато, мўйна билан қопланган, сирилган пўстин тўн, чопон Δ сирма пўстин, сирма тўн, сирма чопон.

СИРМА ЧОПОН — ишлов берилган астар ва пахта устки, юз томонидан авраси сириб тикилган чопон.

СИРМА ҚАВИҚ — либосларнинг айрим қисмларини вақтинча улаш зарур бўлганда солинадиган қавиқ — қ. кўклаш, айн. кўк, кўклаш, кўк солиш.

СИМОБИ САЛЛА — симоб рангидаги, кумушсимон оқ ялтироқ матодан тайёрланган салла.

СОВУТ тар. — танани найза, ўқ зарбидан сақлаш учун кийиладиган пўлат кийим, лашкарлар кийими.

СОАТ ЧУНТАК — қ. кўкрак чўнтак.

СУВСАР — бароқ мўйнали йирткич ҳайвон.

СУВСАР ТЕЛПАК — бароқ (ўсиқ) мўйнадан тикилган телпак.

СУР — жигарранг тусли қўзининг мўйнаси.

СУР ЁҚА — жигарранг тусли қўзи мўйнасидадан тикилган ёқа, кийим ёқаси — қ. ёқа.

СУР ТЕЛПАК — жигарранг тусли қўзи мўйнасидадан тикилган телпак — қ. телпак.

СУРП — сидирға ип газлама, полотно.

СУРП БЕЛБОҒ — сурп матодан атрофига оддий усулда сув ва қошлар солиб тикилган чорбурчак шаклдаги белбоғ, қийиқ, қийиқча.

СУРРА — ола-була йўллари кенг, маҳаллий нимшойи пишиқ мато.

СУРРА ТўН — сурра матодан тикилган тўн.

СУЛАКЧА — гўдақлар (1—3 ёш) кийими сўлакдан ифосланмасин учун доимий олдига тутиладиган фартуқча.

ТАГДУЗИ (*ф.-т.*) — (таги, ости тикилган), оқ сидирға сурпга дўппи гуллари рангли ипақ билан таги оқ ипақда тўрлаб тикиладиган чоллар дўпписи.

ТАРК — диал. айн. карж.

ТАСМА — чармдан 2—3 см энликда қирқиб тайёрланган учи темир тўқа ва илмоқли белга боғланадиган ингичка камар.

ТЕЛПАК — тепа қисмига пахта солиниб духоба ёки мовутдан авра сирилган, астари сидирға қора, кўк сатиндан тикилган; кизаги пахта билан қабарик шаклда ишланиб устидан мўйна қопланган эркакларнинг иссиқ бош кийими.

ТЕЛОГРЕЙКА (*р.*) — сидирға қора, кўк, жигарранг сатин, бўз матодан авра-астарли пахта солиб қавилган эркакларнинг калта пахталиги, камзули, фуфайкаси.

ТЕПА БИЧИШ — дўппи, қалпоқ кабиларнинг тепа қисмини ўлчаб қийиб олиш иши, айн. тепа олиш.

ТЕПА ОЛИШ — қ. тепа бичиш.

ТЕПЧИК — дўппи тикишда тепа ва кизак қисмини астарлаб, бир пилтакач ўрни энди ингичка қора машина ипда игна билан ипни сиртга чиқармай тепчиб ҳосил қилинган чок, *айн.* тепчима чок.

ТЕПЧИМА ЧОК — қ. тепчик.

ТИК ЕҚА КАМЗУЛ — бўйин айланасини 4 см кенгликда, тик турсин учун ёқа орасига қотирма қўйиб махсус ишланган ёқали камзул, *айн.* рум ёқа камзул.

ТИКИШ I — бичилган кийим қисмларини машинада ёки қўлда бир-бирига улаш иши.

ТИКИШ II — маълум фасон, шаклида бичилган кийим-кечак қисмларини улаш, чоклашда, кийимларга безаклар солишда ипланган игнанинг бирин-кетин суқиш ҳаракати, жараёни, тикувчилик иши, *айн.* тикув, тикмоқ.

ТИКУВЧИ — кийим-кечак тикувчи, чевар, уста, тикувчилик касбининг эгаси.

ТИКУВ — қ. тикиш.

ТИКМОҚ — қ. тикиш.

ТОРАЙТМАЧОҚ (р. вытачка) — либосларнинг қоматга мос, монанд қилиш учун бел, кўкрак, елка, ён қисмларнинг у ер, бу ерига ичдан (ёпиқ чоклар) устан (очиқ чоклар) торайтиб тикилган чоклар.

ТОС *диал.* — қ. кимхоб, парча.

ТОҚИ (ф.-т. дона, бўлак) — ўзбекча фасонда тикилган ёзлик кўйлақлар ятакларнинг ич томонидан курак ва кўкрак қисмига тикиладиган бир қават бўлак мато.

ТРИКО (р.<фр. *tricot*) — трикотаж матодан қоматга ёпишиб турадиган ички кийим, спорт кийими.

ТУГМА — темир, кумуш, садаф, суяк, пластмасса, шиша, ёғочдан турли формада, катта-кичикликда ясалган ва кийимга тикилиб тугма тешикдан (измадан) ўтказиб қўйиладиган нарса, буюм.

ТУГМАЧА — тугманинг кичиги; бир-бирига ўрнашиб қадаладиган туника тугмача, пистон тугмача, садаф тугмача.

ТУГМАБАНД — кийимларнинг тугмаси ўтказиб қўйиладиган газлама ёки ипдан ишлаб ўрнатилган қисм, боғич.

ТУЖУРКА (р.<фр. *toujours* — доим, ҳар доим) — қайчи ёқа, олди очиқ тугмали, калта эркалар уст кийими, камзули.

ТУС ДУППИ — қ. чуст дўппи.

ТЎН — беқасам, духоба, кимхоб, парпаша, сатин, чит матолардан олди очиқ, бўй, енг и узун, авра-астарли; авра-астар орасига пахта солиб қавилган ёки пахта солиб қавилмай миёна астар устидан авраси сирилган уст кийим, чопон.

ТЎН ЕҚА ҚЎЙЛАК — европача бичиқдаги аёллар либосининг ёқаси олд томонга 90—95 см узунликда очилиб, эни 3—4 см, кўйлак матосидан 2,3 қават қўйилиб, устидан майда машина чок бериб тикилган кўйлак.

ТЎР ҚАВИҚ — ситиладиган газламалардан тикилаётган либос қисмларини бир-бирига улагандан сўнг чок четларини махсус машинада ёки қўлда занжир шаклида тўрлаб тикиладиган чок.

ТУҒРИ ТЎН (тошкентча тўн) — оддий усулда безаксиз тикилган тўн — қ. тўн.

ТУҒРИ ЧОК — зеҳ, қирғоғи ситилмайдиган матодан тикиладиган либосларнинг ёни, енгини улашда тикиладиган чок, *айн.* очиқ чок.

ТУҒРИ ҚАВИҚ — қавима либослар — чопон, телогрейкалар тикишда қўлда ёки машинада тикилган чоклар, *айн.* оддий қавик.

УКРАИНЧА ЕҚА ҚЎЙЛАК — қ. қийиш ёқа кўйлак.

УЛАШ — кийим бўлақларини бир-бирига машинада ёки қўлда улаш иши.

УСТ КИЙИМ — ич кийим ва кўйлак устидан кийиладиган либослар; костюм, пальто, камзул, тўн.

УСТ-БОШ *сўзл.* — оёқ кийимдан ташқари барча ичдан ва устан кийиладиган кийимлар, *айн.* энгил-бош.

УЧБЕЛ КАМЗУЛ *эск.* — қ. бешбел камзул.

ФАРОВЕЗ (ф.-т.) — *сўзл.* фаравуз, паравуз. — қ. адип.

ФАРТУК (р.<нем. *vortuch*) — 1) уй-ўзғор ишларида кийимни ифлослантирмаслик учун олдга туттиладиган махсус тикилган либос буюм, *айн.* диал. пешбанд, олдёпқич; 2) ўқувчи қизларнинг мактаб формаси устидан кийиладиган олд томонни қоплаб турадиган оқ ёки қора матоли энгил кийим; 3) пахта териш этаги; 4) болалар фартуқчаси, кўкракпечи.

ФАРҒОНАЧА ТЎН — беқасам, адрас, банорасдан тикиладиган, ёқасидан этак учигача чалиғ (ингичка, чилта жияк) туттилган, икки ён этак қисмига йирмоч қилиб, четларига чалиғ туттилган тўн.

ФУРАЖКА (р.<польск. *furazerka*) — эркаларнинг гардишли ва қисқа соябонли бош кийими.

ФЎТА — белга ўраб юриладиган жун матодан (узун шарф шаклида) тайёрланган ўрама белбоғ.

ХАЛАТ (а. хилъат) — кийим устидан кийиладиган яланг қават қилиб тикилган энгил уй кийими.

ХИЛЪАТ (а.) *эск.* — турли маросимларда инъом, ҳада қилинадиган қимматбаҳо тўн, либос.

ХИРҚА (а.) *эск.* — дағал жун мато ёки олачадан кенг қилиб тикилган дарвишлар уст кийими.

ХИШТАК (ф.-т. р. ластовица) — ўзбекча бичиқли кўйлакларнинг қўлтиқ қисмига: лозимларнинг тепа қисмини кенгайтириш мақсадида оғ тепасига солинадиган бир парча мато, *сўз.* *айн.* гиштак, мардак.

ХОНАТЛАС — маҳаллий саккиз тепкилик атласнинг энг аъло навъи.

ХОНАТЛАС ҚЎЙЛАК — хонатлас матодан тикилган кўйлак.

ХОТИН ЕҚА ҚЎЙЛАК *диал.* — ёқаси 40 см узунликда, олд томондан очилган қисмга жияклар туттилган, тугмасиз, боғичлар чатилган бўйин тагидан бўғиб боғланадиган кўйлак.

ЧАКМОН — жун матодан кўпинча астарсиз тикиладиган эркалар тўни.

ЧАЛИҚ — фарғонача тўн, чопоннинг ёқа, олд этаклари чети, қирғоғи, зеҳига махсус чалиб, тўқиб тикилган жияк, *айн.* симжияк, чилта жияк, чолма (чалма) жияк.

ЧАЛМА ЖИЯК — қ. чалиқ.

ЧАТМА ЧОК (*р. закрепочный шов*) — қўлда ёки машинада тикилаётган кийимларнинг чоки сўкилиб кетмаслиги учун чок боши ва охириги қисмини 2, 3 марта қайта тикиб мустаҳкамланган жой, *айн. чок чатмаси*.

ЧАЧВОН — от ёлидан тўрлаб тўқилган, паранжи остида бетга тутиладиган парда, чиммат, *айн. чиммат*.

ЧАШМБАНД *эск. (ф.-т. чашм кўз+банд боғламоқ, тўсмоқ)* — қ. чачвон.

ЧЕВАР — кийим-кечак ва кашталар тикишга моҳир аёл, тикувчи.

ЧЕМОДАН — қ. жомадон.

ЧИЛТА ЖИЯК — қ. чалиқ.

ЧИММАТ — қ. чачвон.

ЧОК (*ф.-т.*) — кийим-кечак тикишда бир ёки бир неча игна захмида юзага келтирилган иплар термаси.

ЧОКЛАШ — либос қисмларини бир-бирига қўлда ёки машинада тикиш иши, *айн. чок солиш, чок тикиш*.

ЧОК СОЛИШ — қ. чоклаш.

ЧОК ТИКИШ — қ. чоклаш.

ЧОК ЧАТМАСИ — қ. чатма чок.

ЧОКЧИ — бичиқчи бичган буюмларни тикувчи, чевар.

ЧОК УЛДИРИШ — 1) ички кийим чокларини киши танига ботмасин учун тикилган чок устидан яна бир бор чок тикиш иши; 2) кийим чокларини дазмолда силлиқлаш, текислаш иши.

ЧОК ҲАҚИ — кийим бичишда чок тикиш учун мўлжаллаб, маълум ўлчамдан сал мўлроқ ўлчаб, қолдирилган қисм.

ЧОЛҒОЙ/чолғай — фарғонача тўғри чопоннинг ҳар икки олд бўйига, этак томонига устки боши 4—5 см остки боши 10—12 см кенгликда уланган қисм.

ЧОЛМА *диал.* — қ. салла.

ЧОПОН — авраси сатин, олача, чит, духоба ва кимхоб, адрас, беқасам матодан, астари чит, сатин, бўздан орасига пахта солиб тикилган тўн.

ЧОРСИ — шойи, атлас, духоба, сурп каби матолардан тикилган тўрт томони тенг тўрт бурчакли белбоғ (*қийиқ*).

ЧУСТ ДҲППИ — дўппи кизак ва тепа авраси қора ёки кўк шойи сатиндан, шакли тўрт каржли, оқ ип, ипакда ҳар бир тепа каржига қаламбир нусха тикилган, авра-астари қора ингичка машина ипда тепчилган, тепчик ораларига хитой қорғоз пилталаб уриладиган дўппи тури, *айн. тус дўппи*.

ЧҲГИРМА — ўсиқ мўйнали теридан тикилган Хоразм ва Қорақалпоғистонда расм бўлган қалпоқ (*бўрк*).

ЧҲНТАК — кийимларнинг пул, дастрўмол ва бошқа хил зарур енгил нарсалар солиб юриш учун тикилган сиртқи ёки ички халтачаси, ҳамёни, *айн. кисса*.

ЧҲНТАК ОЧИШ — кийимларнинг ён, кўкрак, ва ён орқа қисмидан чўнтак ўрнини бўр билан белгилаб қийиш иши.

ШАКЛДОР ҚАВИҚ — қалин ва жун матоли кийим (этак, ёқа, енг), қайирмаларини тикинда зарб шаклида илиб-илиб тикиладиган чок.

ШАЛВАР (*ф.-т. шолвар*) — сидирға сатин, шойи, матодан тикиладиган почаси бўғиқ кенг лозим, *сўзл. айн. чолвор*.

ШАПКА (*р.<фр.*) — пешона томонида соявончаси (козирёги) бор бош кийим, фуражка.

ШАППҲШ (*ф.-т.*) — қиш кунлари учун туя жунидан тўқилган, ёз кунлари учун оқ ёки кулранг сурп матодан тикилган, қариялар бошга кийиб ётадиган махсус дўппи.

ШАРФ — костюм, пальто ёқаларини ифлосликдан асраш, қиш кунлари совуқдан сақланиш учун бўйинга ўраладиган камбар узун рўмол.

ШЕРОЗИ ТЕЛПАК — кўк тусли қўзи мўйнасидан тикилган телпак, қ. телпак.

ШЕРОЗИ ЕҚА — кўк тусли қўзи мўйнасидан тикилган ёқа.

ШИМ — гавданинг белдан пастки қисмига кийиладиган уст кийим.

ШИФОН (*р.<фр. chiffon*) — юпқа, харир ипак газлама.

ШИФОН ҚҲЙЛАК — шифондан тикилган қўйлак.

ШЛЕМ (*р.*) — жангда кийиладиган, ўқ, снаряд парчаларидан сақлайдиган пўлат қалпоқ.

ШОЙИ БЕЛБОҒ — шойи матодан атрофига қўлда ёки поппада илма усулда беааб, гуллар солиб тикилган чорбурчакли белбоғ, қийиқ, қийиқча — қ. белбоғ.

ШОЛ РҲМОЛ — ингичка майин жун ип (эчки, қўй, туя жунидан) қўлда ёки станокда махсус тўқилган қишлик рўмол, *айн. жун рўмол, сўзл. поховой (пуховый) рўмол*.

ШОҲҚУЛОҲ — қ. касава.

ШУБА (*а. жубба>р. шуба*) — авраси табиий ва сунъий мўйнадан тикилган қишлик уст кийим.

ШЛЯПА (*р.<нем. slappe*) — атрофи гардишли, тепаси цилиндрсимон формадаги бош кийим.

ЭГИН *сўзл.* — қ. кийим.

ЭГИН-БОШ *сўзл.* — қ. кийим-кечак.

ЭНГИЛ *сўзл.* — қ. кийим.

ЭНГИЛ-БОШ *сўзл.* — қ. кийим-кечак.

ЭТАК — устки ва ички кийимларнинг пастки томони, қисми.

ЮБКА (*р.<полякка jurka*) — 1) хотин-қизларнинг белдан пастга киядиган ип, ипак жун матолардан тикилган европача фасондаги кийими; 2) европача фасондаги бели кесик либосларнинг белдан пастки қисми.

ЯКТАК (*ф.-т.*) — олди очиқ, узун тўғри ёқали (тўн ёқали) бўз ёки сурпдан тикилган эркакларнинг ич кийими, *сўзл. айн. яхтак*.

ЯКТАК ЕҚА ҚҲЙЛАК — эркаклар ички либосининг (сорочка) ёқаси кўкракка давр очилиб 4—5 см энликда ёқа четига кийим матосидан адин қўйиб, устидан бир неча бор машина чок солинган ёқали либос, қўйлак.

ЯЛАНГ ТҲН — *айн. авра тўн*.

ЯНГИ КИЙИМ — уринмаган, ювилмаган тоза кийим.

ЯХТАК *сўзл.* — қ. яктак.

УГИРМА ЧОК — ыроқи, чакматўр дўппининг асосий гуллари тикилгач, шу гуллар сеҳидан айлантриб яна бир бор ингичка қора машина ипда тикилган чок, *айн. бир игна чок*.

УЗБЕКЧА ҚҲЙЛАК — қ. кўкрак бурма қўйлак.

УЛЧАШ — кийимлик матони бичиш учун сантиметр ёрдамида кишининг бўй-басти, бели, кўкрак атрофи, енг, ўмизи ва қисмларини ўлчаб, белгилаб олиш.

УМИЗ — кийимнинг енг ўтказиш, тикиш учун ўйилган жойи.

ЎМИЗ БОСИШ — уст кийимларнинг енги танага ўтказилгач, енг астарининг ортиқчасини қайириб ўмизга қўлда босиш, чоклаш иши.

УНГИР *диал.* — *айн.* этак.

ЎРАМА БЕЛБОҒ — қ. фўта (пўта).

ЎТҚИЗИҚ ЕНГ — қ. кесик енг.

ЎТҚИЗИҚ ЧОК — кийим енги, ёқасининг танага ўтқазилган тикиладиган чок.

ЎТҚИЗИҚ ҚИЛИШ — кийим қисмларидан ёқани ёқа ўмизга, танани кўкракка, енгни елка ва қўлтиқ ўмизга улаш иши.

ҚАБО (а.) *эск.* — жун матодан тикилган ва жуббанинг остидан кийиладиган узун уст кийим.

ҚАВИМА ЕҚА КЎЙЛАК — кўйлак матосидан 2 қават қилиб ясалган, устидан машинада бир неча бор қавилиб кўйлакка уланган ёқа.

ҚАВИҚ — авра ва астар орасига пахта солинган либосларни тикишда игнани бирин-кетин ўтказиб ҳосил қилинган чок.

ҚАВИҚ ЧОПОН — астар ва авра орасига пахта солиниб қавилган чопон.

ҚАЙИРМА — либосларнинг этак, енг, ёқаларнинг тескари томонга қайириб тикиладиган зеҳн, қирғоғи, чети.

ҚАЙИРМА ЧОК — кийим қисмлари улангандан кейин, чок четларидаги қирғоқ тўзимаслиги учун қайириб тикилган чок.

ҚАЙИШ — пардозланмаган хом чарм, паст навли чармдан тайёрланган учи тўқа ва илмоқли камар.

ҚАЙЧИ — кийим бичиш ишида ишлатиладиган иш қуроли, асбоб.

ҚАЙЧИ ЕҚА КЎЙЛАК — олд ва орқа ёқа бир-бирига туташмай қайчининг оғзи сингари ажралиб, очилиб турадиган, учли ёқа кўйлак.

ҚАЙЧИЛАШ — қ. бичиш.

ҚАЛАМИ БЕҚАСАМ ТЎН — қўлда тўқилган майда чивик йўлли рангдор беқасамдан тикилган тўн.

ҚАЛАМИ ЯКТАК — қўлда тўқилган тағи оқ, чивик йўллари зангори, сариқ ёки қизил рангли бўз матодан тикилган либос, яктак.

ҚАЛПОҚ — оқ ва қора босма кигиздан икки ёнини тепага қайириб тикилган чўзинчоқ формадаги бош кийим.

ҚАЛПОҚДЎЗ — қалпоқ тикувчи, тўқувчи чевар, уста, қалпоқчи, *айн.* қалпоқдўз.

ҚАРС (белқарс) *диал.* — қ. белбоғ.

ҚАСАВА (а. қасоба) *эск. диал.* — картон ёки қалин матодан цилиндр шаклида тайёрланиб, атрофини узун оқ доқа ёки оқ шойи бўлаги билан ўраб-ўраб ҳосил қилинган; пешона томонига турли безаклар тақилган устидан яна бир бор оқ доқа ёки шойи рўмол ташланиб ўраладиган никоҳ тўйи маросимида никоҳланаётган қизнинг бошига кийдириладиган бош кийим, *айн.* шоҳқулоҳ.

ҚАТИМ — чеварчиликда — иш тикишда қулоч қилиб ёзилган қўл учи орасидаги масофага тенг ипни игнага ўтқазиб бир марта тикишга етадиган, шу ўлчамдаги ип.

ҚАТИМ ТОРТИШ — бир қатим (60 сантиметр) ип ўтказилган игнани тикилаётган кийим-кечакка бирин-кетин суқиб, санчиб тортиш иши.

ҚИЙИҚ — 1) *айн.* белбоғ, чорси; 2) европача бичиқли либосларнинг белдан пастга кийим матосидан бел томони торроқ, пастки этак қисми кенгроқ қилиб қийиқ қилиб қирқилган бўлак, клин, *айн.* клин (*р.*).

ЭТАГИ ҚИЙИҚ КЎЙЛАК — белдан пастга 3, 5 та ёки 9 та қийиқлар солиб тикилган русча бичиқли либос.

ҚИЙИҚЧА — қ. белбоғ.

ҚИЙТИМ — кийим бичишда ортиб қолган майда-чуйда мато бўлаги, парча-пурчаси.

ҚИЙҚА *диал.* — қ. қийтим.

ҚИЙҚИМ — *айн.* қийтим.

ҚИЙҚИМ-СИЙҚИМ *сўзл.* — қ. қийтим.

ҚИЙШИҚ ЕҚА КЎЙЛАК — чап кўкрак четроғидан очилган ёқали кўйлак, *айн.* украинча ёқа кўйлак, жадид ёқа кўйлак (*эск.*).

ҚИЙҒОЧ ЭТАК (р. клёш) — кийим этаги қийиқ кесиш орқали ҳосил қилинган кенг бичимли этак.

ҚОВУЗЛОҚ ҚАВИҚ — қ. салқи қавиқ.

ҚОЗОҚИ ЕҚА КЎЙЛАК — ёқа горизонтал шаклда очилиб четига тик ёқа тутилган, ёқа очиги ўнг ёки чап кўкрак устидан вертикал (тик) шаклда очилиб жияклар тутилган кўйлак, *айн.* қозоқи кўйлак.

ҚОЗОҚИ КЎЙЛАК — *айн.* қозоқи ёқа кўйлак.

ҚОЛИП — дўппидўзликда ва қалпоқлар тикишда размер, ўлчамини белгилайдиган, ёғочдан ясалган андаза, намуна, шаблонлар.

ҚОЛИПЛАШ — тикилган дўппи ва қалпоқларни қолипга солиб размерини аниқлаб белгилаш.

ҚОЛИПГА ТОРТИШ — тикилган дўппи ва қалпоқларни қолипга кийдириб маълум шакл, форма бериш.

ҚОПҚОҚ — 1) кўйлак ёқасининг олдига, изма очиладиган қисмига, ситилиб кетмасин учун 2—3 см кенгликдаги икки қават қилиб тикилган қисм (бундай қопқоқ асосан кекса аёллар киядиган, яхлит бичиқли либосларга тикилади); 2) уст кийимларнинг чўнтак оғзини беркитиб турсин учун 3—4 см кенгликда авра матодан тикиладиган бўлак; 3) кўйлак орқа (икки курак ўртасига) қисмига солинадиган қарама-қарши букма; 4) шим ва кальсонларда тугма учун изма очиладиган олд ички томони кўринмайдиган қисми (*р.* гульфик).

ҚОРАКУЛ — Ўзбекистоннинг Қоракўл районида етиштириладиган жингалак юнгли қўзи мўйнаси.

ҚОРАКУЛИ ЕҚА — қоракўл мўйнасидан тикиладиган пальто ёқаси.

ҚОРАКУЛИ ҚАЛПОҚ — қоракўли мўйнасидан тикилган қулоқчин, қалпоқ.

ҚОТИРМА ИШЛАШ (р. бартовка, парусина) — костюм, пальтолларнинг олд кўкрак қисмига кўкрак чиқариш учун кийим елкасидан кўкрак остигача қоплаб турадиган тўрт қават — махсус тайёрланган, қил, каноп мато, каламинка устма-уст қўйиб кўклаш, торайтачоқлар солиб илма қавиқ билан ўрнатиш иши.

ҚУЛОҚЧИН — ичига мўйна ёки пахта солиб астарланиб қавилган, юзига, уст аврасига чарм ёки сукно, мўйна қопланган.

ган қулоқни беркитиб турадиган қисмлардан иборат қишлоқ бош кийим.

ҚУЛФАК *сўзл.*— айн. хиштак.

ҚУНДУЗ— сувда ва сув қирғоғида яшайдиган, мўйнаси қора, те-
кис, ўсиқ юнгли кемирувчи ҳайвон: шу ҳайвон мўйнаси.
ҚУНДУЗ ПАЛЪТО— қундуз мўйнасидан тикилган пальто.
ҚУНДУЗ ТЕЛПАК— қайрилма кизаклари қундуз мўйнасидан ти-
килган телпак.

ҚУР *диал.*— қ. белбоғ.

ҚУЙИН— кўкрак билан уни ёпиб турган кийим орасидаги жой,
қисм.

ҚУЙИН ЧУНТАК— кийим ички, қуйин қисмига тикилган ички
чўнтак, айн. ич(ки) чўнтак.

ҚУЛҚОП— 1) қўлни совуқдан, оғир иш қилинганда турли ташқи
таъсирлардан сақлаш учун қалин мато, чармдан, жундан
тўқилган, тикилган қўлга киядиган бир бармоқли, беш
бармоқли буюм; 2) майин оқ резинкадан тайёрланган
беш бармоқли хирурглар киядиган қўлқоп.

ҚУСҚИ КИЙИМ— кийилавериш эскириб, жулдури чиққан хароб
кийим, айн. жулдур кийим.

ҚУШ ЕҚА ҚУЙЛАК— қ. костюм еқа кўйлак.

ҚУШ ЧОҚ— кийимнинг ўнгида чок излари кўринмасин ва пишиқ
бўлсин учун тескари томондан машинада икки марта ти-
килган чок.

ФИЖИМ РҶМОЛ— толаси йўғонроқ табиий ёки сунъий ипақдан
ғижимлангансимон шаклда ғўзапўчоқ ёки pistaпўчоқ
гуллари солиниб тўқилган рўмол.

ФИШТАК *сўзл.*— айн. хиштак.

ҒЎЗАПҶЧОҚ РҶМОЛ— қ. ғижим рўмол.

ҲАРИР (а.)— нозик тўқилган юпқа ипак газлама.

ҲАРИР ЛИБОС— юпқа ипак матодан тикилган кўйлак.

ҲОШИЯ— 1) либосларнинг еқа, этак ва энг учларига йўллик,
матонинг 1, 2 йўлини кесиб олиб тutilган қисм; 2) гул-
лик матонинг чет қисми либос этак ва энг қисмларига
келтириб, тушириб бичиб тикилган безак, ҳошия.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

I

а.— арабча
айн.— айнан
л.— лотинча
н.— немисча
пол.— полякча
т.— тожикча
фр.— французча
шотл.— шотландча
қ.— қаранг.

II

Азерб.-рус.— Азербайджанско-русский словарь, М., 1962.
Аттуҳфа— Аттуҳфатуз закияту фил луғатит туркия. Тошкент,
1968 (нашрга тайёрловчи С. Муталлибов).

Баранов—Баранов Х. К. «Арабско-русский словарь». М., 1962.

Бобир—Бобир З. М. «Бобирнома», Тошкент, 1955.

Боровков—Боровков А. К. Бадан ал-луғат, М., 1961.

Бобирнома—Бобир З. М. «Бобирнома», Тошкент, 1960.

Будагов—Будагов Л. «Сравнительный словарь турецко-татар-
ских наречий, т. I, СПб., 1969, т. II, СПб., 1871.

Гаффаров—Гаффаров М. А. «Персидско-русский словарь»,
М., т. I, 1914 (под редакцией Ю. Е. Корша), т. II (под
редакцией Л. Жиркова), М., 1927.

ДЛТ—Девону луғотит турк (нашрга тайёрловчи Ф. А. Абдурах-
монов, С. Муталлибов). Тошкент, I том, 1960, II том,
1961, III том, 1963.

ДЛТ.—Инд.—Девону луғотит турк—Индекс (тузувчилар Ф. Аб-
дурахмонов, С. Муталлибов). Тошкент, 1967.

Егоров—Егоров В. Г. «Чувашско-русский словарь, Чебоксары,
1935.

Катанов—Катанов Н. О. Русско-алтайский словарь, Алтайско-
русский словарь Казань, 1903.

Магазиник—Магазиник Д. А. Турецко-русский словарь. М.,
1945.

Малов—Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменнос-
ти, 1951.

Маҳмудов—Маҳмудов Қ.—Аҳмад Югнакий, Ҳибатул ҳақойиқ
асари, Тошкент, 1972.

Наджип—Наджип Э. Н. Уйгурско-русский словарь. М., 1968.

Навоий. М. Л.—Навоий А. «Муҳокаматул луғатайн», 14-том,
Тошкент, 1967.

Навоий. М. Қ.—Навоий А. «Маҳбул қулуб». 15-том, Тошкент,
1966.

Навоий. Ҳ. М.—Навоий А. «Ҳазойинул маоний». 1-том. Тош-
кент, 1963.

Навоий. Н. Ш.—Навоий А. «Наводируш-шабоб». 2-том, Тош-
кент, 1963.

Н. Л.—Шамсиев П., Иброҳимова С. «Навоий асарлари луғати».
Тошкент, 1972.

Ойрот-рус.—Ойратско-русский словарь, М., 1947.

Оруджев—Оруджев А. А. Азербайджанско-русский словарь,
М., 1952.

Полтава—Полтава В. А. Бичиш-тикишни ўрган. Тошкент, 1959.

Поппе—Поппе Н. А. Монгольский словарь «Муқаддиматул ал-
адаб», т. I, II, М., 1936.

Преображенский—Преображенский А. Г. Этимологический
словарь русского языка, т. I, II, М.—Л., 1936.

Радлов—Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб.,
т. I, 1893, т. II, 1899, т. III, 1900, т. IV, 1905.

С. Абдулла. М. М.—Собир Абдулла. Мавлоно Муқимий. Тош-
кент, 1965.

Сомий—Шамсуддин Сомий—Қомуси туркий, ҳижрий, 1316.

Рус.-уйг.—Русско-уйгурский словарь, М., 1968.

Саройи—Сайфи Саройи. Гулистон (нашрга тайёрловчи Э. Фо-
зилов). Тошкент, 1968.

Тадж.-рус.—Таджикско-русский словарь, М., 1954.

Татар.-рус.—Татарско-русский словарь, М., 1966.

- Тефсир—Боровков А. К. Лексика Среднеазиатского Тефсира XII—XIII вв. М., 1963.
- Турец.-рус.—Турецко-русский словарь. М., 1977.
- Туркм.-рус.—Туркменско-русский словарь, М., 1966.
- Тюркские языки—Языки народов СССР, М., т. II, 1966.
- Уйг.-рус.—Уйгурско-русский словарь, М., 1968.
- Фазылов—Фазылов Э. «Староузбекский язык» (Хорезмские памятники XIV века), Ташкент, т. I, 1968, т. II, 1971.
- Шайбонийнома—М. Солих. «Шайбонийнома». Тошкент, 1961.
- Шибоева—Шибоева Ю. А. Одежда хакасов. Сталинабад, 1959.
- ХРС—Баскаков Н. А., Инжикова А. М. Хакасско-русский словарь, М., 1953.
- Юдахин—Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь, М., 1965.
- Қоз. с.—Қозок тілің түсіндірме создiгe. Алматы, том I, 1959, том II, 1961.
- Ҳожиб—Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг, Тошкент, 1971 (нашрга тайёрловчи Каримов Қ.).
- Ходжаева—Захарова И. В., Ходжаева Р. Д. Казахская национальная одежда. Алма-Ата, 1964.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Кириш	6
Қийим-кечак номларининг тематик группалари	11
Қийим-кечак номларининг лексик-семантик хусусиятлари	16
Қийим-кечак номларининг аталиш принциплари	58
Қийим-кечак номларининг грамматик тузилиши	71
Илова	82
Қийим-кечак номларининг сўзлиги	82
Қийим-кечак номларининг изоҳли луғати	89

На узбекском языке

Мухаррам Асомуддинова

НАЗВАНИЯ ОДЕЖДЫ

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт
институти илмий совети ҳамда Ўзбекистон ССР ФА Тарих,
тилишунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга
тасдиқланган.*

Мухаррир *О. Абдуллаева*
Рассом *В. Тий*
Техмухаррир *Э. Саъдиева*
Корректор *С. Солихўжаева*

ИБ № 1034

Теришга берилди 28.01.81. Босишга рухсат этилди 11.03.81. P07650.
Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитурa. Юқори босма.
Шартли босма л. 6,09. Ҳисоб-нашриёт л. 6,2. Тиражи 1000. Заказ 27.
Баҳоси 95 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.